

O. TADEUSZ L. PIETRAS ZP

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 40: 1980

PRODUKCJA KATOLICKIEJ KSIĄŻKI LITURGICZNEJ W POLSCE OD KOŃCA XV DO POŁOWY XVII WIEKU

Rozdział II

KRAJOWE OŚRODKI PRODUKCJI KSIĄŻKI LITURGICZNEJ

W oparciu o dotychczasowy stan badań nad rozmieszczeniem oficyn drukarskich w Polsce przedrozbiorowej, produkujących dzieła liturgiczne, znamy dziś 26 ośrodków, z czego na okres do połowy XVII wieku przypada zaledwie dziewięć. Warsztaty tych właśnie ośrodków zlokalizowanych w Krakowie, Poznaniu, Wilnie, Braniewie, Wrocławiu, Gdańsku, Lwowie, Warszawie i Lublinie oraz ich wydajność produkcyjna będą przedmiotem rozważań zawartych w niniejszym rozdziale.

Jako ośrodek drukarski KRAKÓW wysunął się na czoło już na początku ruchu wydawniczego, przypadającego w Polsce na pierwsze lata XVI wieku. Sprawiała to lokalizacja pierwszej stałej drukarni polskiej. Okolicznością sprzyjającą temu była rola, jaką Kraków odgrywał w życiu państwa — jako siedziba jego centralnych władz, na polu kultury — jako miasto uniwersyteckie, w organizacji kościelnej — jako stolica jednego z najstarszych biskupstw metropolii gnieźnieńskiej. Rozwój drukarstwa w Krakowie następował dość szybko, tak że przy końcu lat pięćdziesiątych XVI wieku działały tutaj równocześnie 4 oficyny. Najbliższe dwudziestolecie 1560—1580 przyniosło dalszy wzrost liczbowy warsztatów drukarskich w Krakowie. Na 25 oficyn działających w całym kraju, bez uwzględnienia drukarni ruskich i żydowskich, dziewięć miało swoją siedzibę w tym mieście. W pierwszej zaś połowie XVII wieku, uważanej za końcowy okres świetności rozwojowej drukarstwa polskiego, Kraków posiadał 11 drukarni na ogólną liczbę 34 w kraju¹. Widać z tego jak dominującą rolę w historii polskiego drukarstwa odegrał Kraków — jako najprężniejszy ośrodek produkcji książki. Nas jednak interesuje miejsce książki liturgicznej w profilu wydawniczym warsztatów tego ośrodka typograficznego.

Pierwszy ze stałych, drukarz krakowski Kasper Hochfeder, prowadzący samodzielnie swój warsztat w latach 1503—1505, zdołał wydać w tym

¹ *Drukarnictwo polskie w dobie Odrodzenia*, w: Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 1: Piśmiennictwo staropolskie, Warszawa 1983, s. 166.

czasie 34 publikacje², z których na uwagę zasługuje duże przedsięwzięcie wydawnicze, jakim było drukowanie mszału przeznaczanego dla diecezji wrocławskiej³. Pierwszy mszał polski, jedyne dzieło liturgiczne warsztatu Hochfedera, wyszło spod jego pras w roku 1505 w trzech wariantach: A, B, C, jak to wykazały ostatnie badania typograficzne⁴. W stosunkowo krótkim czasie po wydrukowaniu mszału wrocławskiego, bo już na początku czerwca⁵, a najpóźniej 30 września 1505 roku⁶, oficyna Kaspra Hochfedera stała się własnością Jana Hallera, który poprzedniego jej właściciela zatrudnił u siebie jako kierownika technicznego drukarni.

Nabywając warsztat drukarski i prowadząc go przez 20 lat (1505—1525) Jan Haller miał już poza sobą kilkunastoletnie doświadczenie nakładcy i sprzedawcy książek. Pozwoliło mu ono na ustalenie profilu wydawniczego swojej oficyny, w którym właściwe dla siebie miejsce znalazły również druki liturgiczne, na które rosło stale zapotrzebowanie. Wśród liturgicznych produktów warsztatu hallerowskiego najpoważniejsze miejsce przypada mszałom drukowanym dla kilku diecezji polskich. Zestawy bibliograficzne ujmujące całość dorobku wydawniczego Jana Hallera: opracowany przez Józefa Serugę⁷ i zamieszczony w *Polonia typographica saeculi sedecimi*⁸ nie tylko że różnią się między sobą w wynikach badań, ale odbiegają także — w odmienny sposób — od ustaleń przyjętych przez Estreichera. Z jedenastu⁹ mszałów odnotowanych przez niego, jako wytworów warsztatu hallerowskiego, Seruga uznał za takie już tylko dziewięć¹⁰, natomiast autorzy z *Polonia typographica* jedynie siedem. Według Estreichera hallerowskim miały być: sześć wydań mszału przeznaczanego dla diecezji krakowskiej drukowanych w roku 1505, 1507, 1509, 1515/1516, 1524 i 1525, dwa wydania dla diecezji gnieźnieńskiej z roku 1506 i 1523, po jednym zaś dla wrocławskiej z roku 1515/16, płockiej 1520 i poznańskiej 1524. Już samo uważne prześledzenie chronologii wydawniczej wyliczonych przed chwilą mszałów nasuwa pewne wątpliwości, które mogą posłużyć jako podstawa do badań w tym względzie. Uderzające jest zagęszczenie roczne dat: 1505, 1506, które w oparciu o znajomość technicznych możliwości drukarskich wyklucza nawet prawdopodobieństwo wyprodukowania w tak krótkim czasie trzech nakładów potężnych rozmiarów książki, jaką był mszał. Nadto zauważyć musimy zbieżności dat rocznych: 1515/16 w wydaniu mszałów krakowskiego i wrocławskiego, 1524 — krakowskiego i poznańskiego.

Rozwiązywanie wysuniętych trudności rozpoczniemy od mszału datowanego rokiem 1505. Badanie jego opisu bibliograficznego sporządzonego przez

² Kasper Hochfeder, w: *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 1, Wrocław 1968. s. 26—30.

³ *Missale Wratislaviense*, 1505 2°. Przez Estreichera uważane za produkt warsztatu Hallera. E. XXII, 434; P. T., z. 1, nr 29.

⁴ Kasper Hochfeder, w: opus cit., s. 19.

⁵ A. Mańkowska: *Haller Jan*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9, Wrocław 1960, s. 251.

⁶ Jest do data uzyskania przez Hallera monopolistycznego przywileju nadanego mu przez Aleksandra Jagiellończyka, gwarantującego swobodę drukowania i sprzedaży książek. *Hochfeder Kasper*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9 Wrocław 1960, s. 555.

⁷ J. Seruga: *Jan Haller wydawca i drukarz krakowski*, Kraków 1933.

⁸ Z. 4, Wrocław 1962 i z. 2 (Addenda et corrigenda), Wrocław 1963.

⁹ Pełny zestaw mszałów hallerowskich bez uwzględnienia poprawki nakładczej wynosi u Estreichera 15 wydań.

¹⁰ J. Seruga, opus cit., s. 56.

Estreichera wykazuje, że został on zaczerpnięty od Haina¹¹. Wskazane w opisie: data produkcji mszału¹² XIX ante Kalendas Junii 1505 oraz nazwiska Jana Hallera i Sebastiana Hybera są identyczne z tymi samymi danymi w adresie wydawniczym mszału wrocławskiego, wydrukowanego dnia 14 maja 1505 r. przez Kaspra Hochfedera¹³. Nie jest wykluczone, że bibliograf nazwał opisywany przez siebie mszał krakowskim, ze względu na miejsce jego druku, trudno jest bowiem przyjąć, że Haller dodrukował kartę tytułową do mszału wrocławskiego starając się sprzedać go jako krakowski. Nie uszłoby to uwagi użytkowników mszału, który był opracowany w oparciu o inny schemat kalendarzowy świąt, aniżeli używany w diecezji krakowskiej. Ostatecznie więc należy stwierdzić, że mszał ten nie pochodzi z warsztatu Jana Hallera, a jako taki nie może być przedmiotem dalszych badań. Opis bibliograficzny mszału krakowskiego z 1507 roku¹⁴ pochodzi również z drugiej ręki, a zaczerpnięty został od Jochera. Sam zaś mszał należy uznać co najmniej za wątpliwy. Nikt bowiem z bibliografów nim się nie zajmował. Autor encyklopedycznego artykułu o dawnych mszałach diecezji polskich ograniczył się jedynie do wzmianki o nim¹⁵. W zestawieniu tabelarnym drukowanych mszałów polskich, opracowanym przez ks. Mariana Bartynowskiego¹⁶, wydanie to zostało odnotowane pod numerem 12. Brak jednak notatki o miejscu przechowywania egzemplarza, jak to zostało podane w innych wypadkach, każe nam uznać wydanie tego mszału za bardzo wątpliwe. Nie wymieniają go pod rokiem 1507 ani Seruga, ani też *Polonia typographica*.

Zbieżność dat roku wydania mszałów krakowskiego i wrocławskiego (1515/1516) oraz ustalenie stosunku tych wydań do siebie zostały rozpatrzone w literaturze przedmiotu jeszcze w końcu XIX wieku. Przeprowadzone metodą porównawczo-typograficzną badania wykazały bardzo wyraźne podobieństwa obydwu mszałów. Występujące różnice dotyczące jedynie karty tytułowej dały podstawę do stwierdzenia, że autentycznie wydany był mszał krakowski, podczas gdy mszał wrocławski został uznany wprost za falsyfikat. Autor ten fragment swojej opinii oparł na dwóch argumentach: społecznoekonomicznym i typograficznym. Mała liczba kościołów parafialnych w diecezji wrocławskiej nie dawała gwarancji zebrania odpowiedniego funduszu na pokrycie kosztów nakładu. W drugim wypadku błędna pisownia nazwy diecezji, gdzie zamiast wladislaviensis jest vladislaviensis, zdaniem autora przemawia przeciw rzeczywistej możliwości drukowania karty tytułowej w warsztacie Hallera, który znany był z troskliwości o poprawność edytorską swoich wydawnictw. Nadto znajdujące się na odwrocie karty tytułowej herby miasta Krakowa i kapituły krakowskiej wykluczają by ten mszał był zamówiony przez biskupa wrocławskiego, którego herb winien się znajdować w takim wypadku w miejscu wyżej wzmiankowanych¹⁷. To rozstrzygnięcie, eliminujące tzw. mszał wrocławski spośród wydań autentycznych, nie zostało uwzględnione przez Józefa Serugę, który w zestawie bibliograficznym produkcji hallerowskiej¹⁸ za Estrei-

¹¹ E. XXII, 429.

¹² 14 maja 1505. Datę rozwiązałem w oparciu o *Chronologia polska*, Warszawa 1957, s. 304.

¹³ *Hochfeder Kasper*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9, Wrocław 1960, s. 553.

¹⁴ *Missale Cracoviensis dioecesis*, 1507. E. XXII, 429.

¹⁵ St. Chodyński: *Mszaly dla diecezji polskich*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 15, Warszawa 1883, s. 258.

¹⁶ M. B[artynowski]: *Mszaly polskie*, w: *Podręczna encyklop. kośc.*, t. 27/28, Warszawa 1912.

¹⁷ St. Chodyński, opus cit., w: *Encyklop. kośc.*, t. 15, s. 266.

¹⁸ J. Seruga, opus cit., bibliografia, nr 157.

cherem przyjął ten mszał¹⁹ jako wydanie autentyczne. Inaczej jeszcze ustosunkowali się do niego autorzy bibliografii w *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Nie opowiadając się za surową opinią falsyfikatu uznali mszał wrocławski za wariant B mszału krakowskiego²⁰.

Całkiem przypadkową i nie opartą na relacji pojęć wydania podstawowego oraz wariantu okazała się zbieżność dat produkcji mszałów krakowskiego i poznańskiego z 1524 roku. Jego estreicherowski opis bibliograficzny²¹ został zaczerpnięty z bliżej nie określonego katalogu księgarskiego i dokonany na podstawie zdefektowanego egzemplarza pozbawionego karty tytułowej. Już samo ujęcie w nawias diecezji przeznaczenia w tytule mszału świadczy, że Estreicher podchodził do niego z wielką ostrożnością. Pozwala to w oparciu o wyniki najnowszych badań, nie ukazujących tego wydania wśród produktów oficyny hallerowskiej, poczytać je za nieistniejące i wyłączone tym samym z zespołu materiałów badawczych. Ostatecznie więc z 11 mszałów przypisanych Hallerowi przez Estreichera, pomijając opinię Serugi o 9 mszałach²², przyjęć należy, że tylko 7 ich wydań było dziełem tego pioniera drukarstwa polskiego: 3 dla diecezji krakowskiej, drukowane w 1509, 1515/16 i 1525 roku²³, dwa dla gnieźnieńskiej z 1506 i 1523 roku²⁴, po jednym dla diecezji płockiej 1520²⁵ i poznańskiej 1524²⁶. Dla pełności produkcyjnego obrazu wydawnictw mszalnych Hallera wspomnieć należy o dodatku opublikowanym w 1514 roku zawierającym nowo wprowadzone formularze mszy, a nie uwzględnione w mszale gnieźnieńskim²⁷ z roku 1506.

Podobną jak poprzednio rozbieżność poglądów obserwujemy w odniesieniu do drugiego typu wydawnictw liturgicznych — brewiarza. Spośród pięciu brewiarzy odnotowanych przez Estreichera jako produkty warsztatu Hallera, bezspornie za takie uważa się jedynie dwa: krakowski²⁸ z 1508 roku i płocki²⁹ drukowany w 1520 roku. Brewiarz krakowski z 1508 roku, przyjęty jako hallerowski, przez Strugę nie był określany w sposób dodatkowy, nie ulegała bowiem kwestii przynależność warsztatowa tego wydawnictwa. Autorzy z *Polonia typographica* rozpatrujący przy tej okazji ilość nakładów, jakie zlecił Haller na brewiarz w oficynach zagranicznych w roku 1507, opowiedzieli się za jednym i ten właśnie określono jako breviarium minus, określenie breviarium maius rezerwując dla wydania krakowskiego³⁰. Inne w tej sprawie zajęł stanowisko Józef Seruga³¹, które rozpatrzymy w rozdziale następnym przy omawianiu kontaktów Hallera z drukarzami Wenecji.

¹⁹ *Missale Vladislaviensis dioecesis*. E. XXII, 434.

²⁰ Z. 4, Wrocław 1962, bibliografia, nr 120.

²¹ *Missale [Cracoviense]*, Kraków, Joannes Haller 1524 4°, s. 632. E. XXII, 430.

²² Różnica ta pochodzi stąd, że autor oprócz mszału wrocławskiego, obecnie wariantu B mszału krakowskiego, przyjmował za produkt hallerowski mszał wrocławski z r. 1505, dzieło K. Hochfedera.

²³ *Missale Cracoviense. Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 4, Wrocław 1962, nr 61, 120, 219.

²⁴ *Missale Gnesnense*. Tamże, nr 8, 211.

²⁵ *Missale Plocense*. Tamże, nr 190.

²⁶ *Missale Posnaniense*. Tamże, nr 218.

²⁷ [*Missale*] *Missae deficientes in missali Gnesnensi...*

²⁸ *Breviarium Cracoviense. Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 4, Wrocław 1962, bibliografia, nr 29.

²⁹ *Breviarium Plocense*, tamże, nr 188.

³⁰ Z. 4, Wrocław 1962, s. 12.

³¹ J. Seruga, opus cit., s. 59.

Nasuujące się Estreicherowi zastrzeżenia co do wiarygodności sporządzonego przez Jochera opisu bibliograficznego drugiego brewiarza krakowskiego z roku 1510³², uważanego na podstawie adresu wydawniczego za hallerowski, nie były dla Serugi tak przekonujące, aby spowodowały usunięcie tego wydawnictwa z bibliografii. Jakkolwiek wymienił je tam, to jednak w zasadniczej części swej monografii³³ nie ustosunkował się do poglądu Estreichera.

Nie rozstrzygnięta pozostaje sprawa nie datowanego brewiarza przeznaczonego dla diecezji krakowskiej³⁴, a przez Estreichera odnotowanego jako produktu oficyny hallerowskiej. Z przedmowy umieszczonej na wstępie dowiadujemy się, że zarówno to wydanie, jak i drukowane w roku 1508, były wykonane na zlecenie biskupa krakowskiego Jana Konarskiego. Po analizie filologicznej i porównaniu tekstu przedmowy z umieszczoną w wydaniu nakładowym Hallera u Manucjusza Aldusa, Estreicher³⁵ rozstrzygnął, że omawiane w tej chwili wydanie brewiarza nie jest dziełem hallerowskiego warsztatu. Argumentacja jednak nie jest bynajmniej przekonująca, gdyż przedmowa wydania wcześniejszego nie może zawierać informacji o wydaniu późniejszym. Pozostaje więc przyjąć, że brewiarz pochodzi z lat po roku 1508, a może jest identyczny z wydaniem tłoczonym w 1510 roku. Ostatnim z brewiarzy krakowskich, wokół którego zaznaczyła się odmienność stanowisk, jest dzieło współpracy trzech najwybitniejszych drukarzy i księgarzy podwawelskiego grodu: Jana Hallera, Marka Szarffenberga i Hieronima Wietora³⁶. Seruga przyznając w tym przedsięwzięciu pierwszeństwo Hallerowi³⁷ włączył ten wydany w roku 1524 brewiarz do druków jego oficyny, czego nie dokonali autorzy zestawienia bibliograficznego w *Polonia typographica*. Oprócz brewiarza płockiego nie budzącego żadnych wątpliwości co do warsztatowego pochodzenia, również bezspornie uchodzi za hallerowski brewiarz skrócony tzw. diurna³⁸ drukowany w roku 1514 z przeznaczeniem dla diecezji krakowskiej. W bardzo bliskim związku z brewiarzem pozostają obydwa wydania psalterzy chórowych, z roku 1508 dla diecezji wrocławskiej³⁹ i z roku 1518 dla diecezji krakowskiej⁴⁰. W najnowszych jednak badaniach nad chronologią wydawnictw hallerowskich rok wydania psalterza wrocławskiego został przesunięty na mało precyzyjnie określony czas po 1508 roku⁴¹. Nie znanymi dotąd ani Estreicherowi, ani Serudze są niedawno odnalezione formularze oficjum na uroczystość Niepokalanego Poczęcia Matki Bożej, których egzemplarz z wydania w 1509 odnaleziony został w zbiorach Archiwum Kapituły Krakowskiej⁴². Drugi egzemplarz takiego oficjum⁴³ z wydania dokonanego w roku 1510 w formacie 8° posiada Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.

³² *Viaticum Ecclesiae Cracoviensis* quingentesimo decimo (1510) in domo domini Joannis Haller. E. XXXII, 422.

³³ J. Seruga, opus cit., s. 59—60.

³⁴ *Breviarium secundum usum insignis Ecclesiae Cracoviensis* [s.a.] 8°, k. nlb. 608. E. XIII, 337.

³⁵ Toż, adnotacja.

³⁶ *Breviarium sive viaticum*, 1524 4°. E. XIII, 337.

³⁷ J. Seruga, opus cit., s. 60.

³⁸ *Diurnale secundum usum Ecclesiae Cracoviensis*. E. XV, 241.

³⁹ *Psalterium cum antiphonis et hymnis notabilibus secundum ordinationem Ecclesiae [...]* Wladislaviensis. E. XXV, 387.

⁴⁰ *Psalterium secundum morem Ecclesiae Cracovien.* 1518. E. XXV, 387.

⁴¹ *Polonia typographica...*, z. 4, Wrocław 1962, bibliografia, nr 222.

⁴² *Officium in festo Immaculatae Conceptionis Mariae*. 1509 2°. *Polonia typographica*, z. 2 (Addenda), Wrocław 1963, s. 4, nr 63a.

⁴³ Toż, 1510 8°. Tamże, z. 4, Wrocław 1962, nr 67.

Nie tylko jednak mszały i brewiarze były przedmiotem wydawniczych zainteresowań Jana Hallera. Prasy jego drukarskiego warsztatu opuściło również sześć rytuałów, z których pięć to klasyczne dzieła używane przy administrowaniu sakramentów, poświęceń i błogosławieństw. Szósty to zapewne wyciąg z zakonnego rytuału benedyktyńskiego, zawierający obrzęd przyjmowania do społeczności zakonnej używany w opactwie łysogórskim⁴⁴. Ze wspomnianych wyżej dwa rytuały przeznaczone były dla diecezji krakowskiej. Wydany 6 IX 1505 roku⁴⁵ był pierwszym drukiem Jana Hallera jako właściciela warsztatu drukarskiego. Drugi, do niedawna uważany za druk o nieściśle ustalonej dacie produkcji, opuścił prasy drukarskie w roku 1517, jak to ustaliły ostatnie badania⁴⁶. Diecezja gnieźnieńska otrzymała z warsztatu Hallera jeden nakład rytuału wykonany dla niej w 1512 roku⁴⁷. Z dwóch rytuałów przeznaczonych dla użytku ogólnopolskiego⁴⁸ wydanie z 1505 roku było kwestionowane już przez Estreichera. Podejrzewał bowiem Wiszniewskiego, który je pierwszy bibliograficznie opisał, o pomyłkę w datowaniu. Mimo zastrzeżeń, a ze swojej strony próby przesunięcia daty produkcji na rok 1514, Estreicher przyjął ostatecznie ustalenia Wiszniewskiego, których w późniejszych czasach nie kwestionował Seruga. Powodem pewnej ostrożności Estreichera w uznaniu swoich sugestii dotyczących daty wydań za całkiem pewne i przekonujące była różnica w formatach. Ze względu na nie trzeba było ustalić czy wydany w formacie 12° rytuał z roku 1505 był drukowany z wydania formatu 8°, którego data 1514 nie podlegała dyskusji. Ze względu na ową różnicę formatów Seruga przyjął obydwie te wydania jako produkty hallerowskie, co zachować winno swoją wartość na wypadek, gdyby zastrzeżenia Estreichera okazały się słuszne i datę produkcji pierwszego wydania należało przesunąć na 1514 rok.

Oprócz ksiąg ściśle liturgicznych Haller drukował również wydawnictwa pomocnicze, jak rubrycele, podręczniki i komentarze liturgiczne. Rubrycele przeznaczone do jednorocznego użytku nie były przedmiotem troski o ich przechowanie, stąd też przetrwały do naszych czasów jedynie trzy egzemplarze. Trudno jednak przypuszczać, że stanowią one cały dorobek warsztatowy oficyny hallerowskiej w tym względzie. Z drugiej jednak strony ryzykowne byłoby twierdzenie, iż Haller drukował je każdego roku dla wszystkich diecezji, chociaż z zachowanych egzemplarzy tych wydawnictw wiemy, że odbiorcami ich nie była sama tylko diecezja krakowska. Obok dwóch jej wydań na rok 1507 i 1511, świeżo odkrytych w wyniku badań opublikowanych w *Polonia typographica*⁴⁹, znane jest wydanie notowane przez Estreichera na rok 1518 i przeznaczone dla diecezji poznańskiej⁵⁰.

Jedynym z zachowanych dowodów produkcji książki liturgicznej dla odbiorcy zagranicznego pozostaje zbiór zasad obrzędowanych i rubrycystycznych dla oficjów brewiarzowych przyjętych w diecezji Cheb leżącej dziś na tere-

⁴⁴ *Formulae [...] receptionis in fraternitatem Ord. S. Benedicti...* E. XVI, 264.

⁴⁵ *Agenda Cracoviensis. Polonia typografica*, z. 4, nr 1.

⁴⁶ *Agenda Cracoviensis. Tamże*, nr 151.

⁴⁷ *Agenda Gnesnensis*, 1512. E. XII, 70.

⁴⁸ *Agenda latino et vulgari sermone, polonico scilicet et allemanico*, 1505 12°. E. XII, 70. Seruga, nr 31. Toż, 1514 8°. E. XII, 70. Seruga, nr 135.

⁴⁹ *Rubricella Cracoviensis ad annum 1507. Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 4, Wrocław 1962, bibliografia, nr 16. *Rubricella Cracoviensis ad annum 1511. Tamże*, nr 76.

⁵⁰ *Rubricella Posnaniensis ad annum 1518. E. XXVI, 450.*

nach Republiki Czechosłowackiej⁵¹. Podręcznik ten wydrukował Haller w krótkim czasie po nabyciu na własność warsztatu drukarskiego, co może być wynikiem poszukiwań Hallera za nowym klientem. Z odbiorców polskich podobne opracowanie, choć o szerszym zakresie tematycznym aniżeli poprzednie, drukowała dla swego duchowieństwa diecezja gnieźnieńska. Ten zbiór zasad liturgicznych⁵² został wydrukowany w 1519 roku, według ustaleń estreicherowskich, które nie zostały potwierdzone przez autorów zestawu bibliograficznego w *Polonia typographica*. Wydanie uznano za produkt hallerowski, ale przyjęto, że jest to druk o nieustalonej dacie tłoczenia⁵³. Natomiast nie wiadomy jest powód, dla którego wydawnictwo to nie zostało odnotowane przez Serugę. Nie datowanym również drukiem, jedynie przez Estreichera uznanym za hallerowski, jest objaśnienie kanonu mszy świętej⁵⁴. W adnotacji do opisu bibliograficznego tego dzieła Estreicher wskazał na widoczne podobieństwa z produktami wydawniczymi Jerzego Stuchsa, drukarza pozostającego w bardzo bliskich kontaktach z Hallerem przez realizowanie jego zamówień nakładowych. Stąd też ani Seruga, ani opracowanie w *Polonia typographica* nie podają tego dzieła w swoich zestawach bibliograficznych. Ogólnoliturgiczny podręcznik, jakim był *Tractatus sacerdotalis Mikołaja z Błonia*⁵⁵, po raz pierwszy drukowany w Krakowie w 1519 roku i zasady śpiewu liturgicznego opracowane przez Sebastiana z Felsztyna wydane w roku 1518, to druki hallerowskie, którymi zamykam systematyczny ich przegląd. Dzieło Sebastiana z Felsztyna notowane przez Estreichera dwukrotnie⁵⁶, raz pod nazwiskiem autora, to znów pod tytułem i tak przyjęte przez Serugę, okazuje się tym samym opracowaniem.

Zakończone dociekania nad ustaleniem ilości dzieł liturgicznych wydrukowanych przez Jana Hallera dają podstawę do stwierdzenia, że liczba ich sięga 31 tytułów. Ustalenie to odbiega od przyjętego w *Polonia typographica*, gdzie zarejestrowano 226 dzieł⁵⁷, z czego 28 to druki liturgiczne. Stało się to w wyniku uznania za hallerowskie 5-ciu brewiarzy notowanych przez Estreichera, z których autorzy wspomnianego już opracowania przyjęli tylko dwa. Podstawy dla takiego rozwiązania widziałem w braku dowodów na to, aby nie uznać pozostałych trzech za warsztatową własność Hallera. Ostatecznie przyjmuję, że w jego oficynie wydrukowano 229 tytułów i 31 dzieł liturgicznych, co stanowi 13,5% całości produkcji (tabela na s. 90).

Dwukrotnie podejmujący w Krakowie działalność wydawniczą Florian Ungler nie dorównał swoimi osiągnięciami na polu drukarstwa liturgicznego Hallerowi. W czasie, gdy rozpoczynał swoją karierę drukarską w latach 1510—1516, nie mógł konkurować z tym, którego wydawnictw strzegły przywileje zarówno królewskie, jak i kościelne. Mimo tego zdołał w okresie dzia-

⁵¹ *Ordinarus secundum veram notulam sive rubricam [...] Ecclesiae Agriensis [...] 1509. E. XXIII, 401—402. Łacińską nazwę miejscowości w brzmieniu narodowym Eger albo Cheb przyjąłem za R.A. Peddie: Place names in imprints and index to the latin and other forms..., London 1932 oraz E. Maliszewski, B. Olszewicz: Podr. słownik geograficzny, t. 1, Warszawa 1925, s. 215.*

⁵² *Regulae generales seu notabilia rubrica Ecclesiae Gnesnensis [1519]. E. XXVI, 168.*

⁵³ Z. 4, Wrocław 1962, bibliografia, nr 186.

⁵⁴ *Expositio canonis sacratissimae Missae [s.a.]. E. XVI, 133.*

⁵⁵ *Nicolaus de Błonie: Tractatus sacerdotalis de sacramentis [...] divinis officiis et eorum administrationibus, 1519. E. XIII, 174.*

⁵⁶ *Modus regulariter accentuandi lectiones matutinales, prophetias [...] et evangelia, 1518. E. XVI, 191 oraz XXII, 495.*

⁵⁷ Z. 4, Wrocław 1962, poz. 225 i z. 2 (Addenda et corrigenda), Wrocław 1963, poz. 1.

	Estreicher	Seruga	Pol. Typ.	Autor
Mszaly	11	9	7	7
Dodatek mszalny	1	—	1	1
Brewiarze	5	4	2	5
Diurnały	1	1	1	1
Psalterze	2	2	2	2
Oficja brewiarzowe	—	—	2	2
Rytuały	5	4	6	6
Podręczniki	4	2	3	3
Komentarze liturg.	1	—	—	—
Rubrycele	1	1	3	3
Muzyczne (zasady)	2	2	1	1
	33	25	28	31

łałości „pierwszej drukarni” wydrukować znane z poestreicherowskich ustaleń dwie rubrycele dla diecezji krakowskiej: na rok 1511, o istnieniu której dowiedzieliśmy się dopiero w latach pięćdziesiątych XX w.⁵⁸ i 1514 znaną z badań nad dziejami i produkcją oficyny unglerskiej, przeprowadzonych przez Kazimierza Piekarskiego⁵⁹. Większym przedsięwzięciem wydawniczym było drukowanie podręcznika liturgicznego, zawierającego sposób odprawiania mszy świętej⁶⁰. Wczesna data jego produkcji z roku 1512 świadczy o tym, że Unglerowi nieobce były ambicje stawiania swojego warsztatu na wysokim poziomie tak, aby mógł sprostać technicznym wymogom koniecznym przy drukowaniu dzieł liturgicznych.

Nie najlepsze jednak warunki ekonomiczne zmusiły Unglera do zamknięcia swojej drukarni w pierwszym kwartale 1516 roku i podjęcia się funkcji kierownika technicznego w oficynie Jana Hallera⁶¹. Po pięcioletniej przerwie, w roku 1521 Florian Ungler reaktywował samodzielną produkcję drukarską, prowadząc własną oficynę do 1536 roku. Po jego śmierci kierownictwo drukarni objęła wdowa po nim Helena. W obydwu tych okresach jedynym rodzajem druku liturgicznego były rubrycele. Z osiemnastu ich wydań zachowanych do naszych czasów, dziesięć wydrukował sam właściciel w latach 1521—1536. Wyjątek tutaj, podobnie jak w produkcji pierwszej drukarni, stanowi wydawnictwo typu podręcznikowego. Są to zasady liturgiczne zebrane i opracowane dla zakonu paulinów przez Jana de Zalonkemen⁶². Helena Unglerowa, choć do roku 1551 wydała ponad 140 dzieł⁶³, to z tej liczby zaledwie 8 pozycji stanowią drobne druki liturgiczne. Odbiorcą drukowanych przez Unglera ru-

⁵⁸ *Rubricella dioecesis Cracoviensis ad a. 1511*. H. Bułhak: *Florian Ungler*, w: *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 3, Wrocław 1959, nr 2.

⁵⁹ *Rubricella dioecesis Cracoviensis ad a. 1514*. K. Piekarski: *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516*, Kraków 1926, nr 44.

⁶⁰ *Ordo missae secundario diligentissime correctus*. E. XXIII, 413. Przepuszczalne pierwsze wydanie jest nam zupełnie nie znane.

⁶¹ H. Bułhak: *Florian Ungler*, w: *opus cit.*, s. 6n.

⁶² Zalonkemen Joannes, de: *Rubrica generalis Ordinis Fratrum Eremitarum S. Pauli primi eremitaee [...] pro horarum canonicarum, missarumque observatione*. E. XVIII, 440.

⁶³ *Wielka encyklop. powsz.*, t. 11, Warszawa 1968, s. 812.

bryeel była w zasadzie katedra i diecezja krakowska. Wyjątek stanowi jedna rubrycelą z roku 1522 wydrukowana dla diecezji poznańskiej⁶⁴.

Przyjmując ustalenia liczbowe produktów drukarni unglerskich na 80 tytułów, z czego 3 przypada na liturgiczne w czasie działalności pierwszej drukarni, 68 i 11 do 1536 roku⁶⁵ oraz 140 i 9 w okresie zarządu Heleny Unglerowej, całość produkcji oficyny unglerskiej należy ustalić na 288 tytułów i 23 pozycje liturgiczne, co stanowi 8⁰/₀ dorobku wydawniczego.

	Rubrycele	Podręczniki	Razem
Pierwsza drukarnia (1510—1516)	2	1	3
Druga drukarnia (1521—1536)	10	1	11
Wdowa (1536—1551)	9	—	9
	21	2	23

Szerszy wachlarz wydawniczy druków liturgicznych zaprezentował Hieronim Wieter. Lokalizując swój warsztat drukarski u Marka Scharffenberga, działalność produkcyjną rozpoczął w 1518 roku. Pierwszym jego drukiem liturgicznym był komentarz prawno-liturgiczny dotyczący wielu kwestii związanych ze sposobem odprawiania mszy świętej, opracowany przez Jana de Lapide⁶⁶. W roku 1520 drukował komentarz liturgiczny nabożeństwa do Męki Pańskiej⁶⁷. Te, jak i trzy następne druki: zbiór hymnów liturgicznych z melodiami, znane już z wydania hallerowskiego zasady śpiewu lekcji brewiarzowych, mszalnych i ewangelii oraz zbiór zasad śpiewów liturgicznych dla katedry w Przemyślu opracowanych przez Sebastiana z Felsztyna⁶⁸, należą do drobnych form druków liturgicznych. Dowodem większych ambicji wydawniczych ze strony Wietera było przystąpienie razem z Markiem Scharffenbergiem do spółki z Hallerem, której owocem był druk brewiarza krakowskiego w 1524 roku⁶⁹. Na ich urzeczywistnienie musiał jednak dość długo jeszcze czekać. Od roku 1525 do 1537/38 nie wydał ani jednego tytułu z dziedziny liturgii. Kiedy jednak zaczął zaznaczać swój udział i w tej dziedzinie, ograniczał się do druku rubrycel, z których dochowały się egzemplarze przeznaczone dla diecezji krakowskiej na lata 1538—1540, 1542—1544 i 1546⁷⁰. Ostatnie trzy lata działalności drukarskiej 1543—1546 przyniosły znaczniejszy dorobek wydawniczy. Diecezja włocławska otrzymała spod jego pras dwie księgi liturgiczne drukowane w 1543 roku: brewiarz⁷¹ i diurnał⁷². W dwa lata później druko-

⁶⁴ *Rubricella Posnamensis ad a. 1522. Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 3, Wrocław 1964, bibliogr., nr 6.

⁶⁵ *Opus cit.*, z. 3, Wrocław 1959, s. 22—31; z. 5, s. 29—39.

⁶⁶ Joannes de Lapide: *Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*, 1519. J. Ptaśnik: *Cracovia impressorum*, Lwów 1922, s. 39.

⁶⁷ Agricola Rudolphus: *Passio Dominica per septem horas canonicas distributa*. E. XII, 77.

⁶⁸ Sebastianus Felstinensis: *Aliquot hymni ecclesiastici ario melodiarum genere editi*, 1522. E. XVI, 191. *Modus [...] accentuandi lectiones matutinales [...]*. 1525. E. XVI, 191. *Directiones musicae ad [...] Ecclesiae Premislensis [...]* 1543. E. XVI, 191.

⁶⁹ *Breviarium sive vlticum*. E. XIII, 337.

⁷⁰ *Rubricella Cracoviensis...* E. XXVI, 443.

⁷¹ *Breviarium Vadistaviense*, 1543. E. XIII, 338.

⁷² *Diurnale secundum usum Ecclesiae Vladislavien*. 1543. E. XV, 241.

wał mszał dla diecezji krakowskiej i jej duchowieństwa podróżującego⁷³. Wydawniczą działalność zamknął w roku 1546 drukiem brewiarza skróconego⁷⁴. Z późniejszej działalności wydawniczej oficyny, pozostającej po śmierci Wietora w latach 1546—1550 pod zarządem wdowy Barbary, nie dochowały się żadne książki o tematyce liturgicznej. Cały dorobek produkcyjny drukarni Wietora, rozpatrywany statystycznie, zamyka się liczbą 551 tytułów⁷⁵. Zawarte w niej 17 dzieł liturgicznych stanowi zaledwie 3% produkcji.

Przez małżeństwo Barbary Wietorowej, wdowy po Hieronimie, z Łazarzem Andrysowiczem drukarnia stała się jego własnością, pod którego zarządem pozostała do 1577 roku. Do tych lat nawiążemy w dalszej części pracy.

Rodzaj druku	Ilość wydań
Mszały	1
Brewiarze	1
Diurnaly	2
Rytuały (wyciąg)	1
Komentarze liturgiczne	2
Druki muzyczne	3
Rubrycele	7
	17

Dobrze zasłużona dla drukarstwa polskiego pierwszej połowy XVI stulecia krakowska linia Scharffenbergów zainteresowaniami książką liturgiczną i umieszczeniem jej w repertuarze wydawniczym posiada również zasługi na tym odcinku. Początki działalności Marka Scharffenberga na niwie upowszechniania książki związane są z finansowaniem nakładów drukarskich. Mszał krakowski z datą ustaloną na rok 1517 uważa się dotąd za dzieło jego zabiegów nakładczych⁷⁶. Trudno jest jednak wskazać warsztat, w którym Marek Scharffenberg zamówiłby jego drukowanie. W kraju działała dotąd jedyna oficyna Jana Hallera. Zazdrośnie strzeżone prawa wyłącznego rozpowszechniania dzieł liturgicznych tej miary co mszał nie dają podstaw do przyjęcia, że tę usługę drukarską wyświadczył Scharffenbergowi Jan Haller. Kontakty z wydawcami zagranicznymi też nie były celowe ze względu na nie przełamane jeszcze przywileje hallerowskie. Przy obecnym stanie źródeł i badań istnieją możliwości postawienia hipotezy, że mszał krakowski z roku 1517 jest warsztatową własnością Marka Scharffenberga. Po przełamaniu przywilejów hallerowskich oraz podpisaniu ugody przez Hallera z Markiem Scharffenbergiem i innymi księgarzami krakowskimi, Marek Scharffenberg jeszcze w 1517 roku mógł otworzyć własną drukarnię, której pierwszym kierownikiem technicznym był Hieronim Wietor⁷⁷. Dla Ptaśnika nie ulega wątpliwości fakt, że w tym właśnie czasie Marek Scharffenberg był już właścicielem drukarni. Swoje w tym względzie przypuszczenia opiera na porównawczej anali-

⁷³ *Missale pro itinerantibus*, 1545 E. XXII, 432.

⁷⁴ *Diurnale horarum canonicarum*, 1546 E. XV, 241.

⁷⁵ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1954, s. 73.

⁷⁶ *Missale [Cracoviense] 1517* [?]. E. XXII, 430.

⁷⁷ J. Ptaśnik: *Cracovia impressorum*, s. 53.

zie adresów wydawniczych książek związanych z osobą Marka. W roku 1519 Wietor drukował dzieło Joannis de Lapide *Resolutorium circa celebrationem missarum occurentium* używając wskazującego określenia „apud Marcum Scharffenberger”. Kiedy Wietor rozwiązał swoje kontakty z Markiem i posiadał własny warsztat, to gdy w 1527 roku korzystał z usług Scharffenberga, w adresie użył innego określenia — „in aedibus Marci, bibliopolae Cracoviensis”⁷⁸. Skoro obydwie określenia wskazują na to, iż Wietor nie we własnym warsztacie tłoczył wymienione dzieła, wówczas w pierwszym wypadku z całą słuszością przyjąć musimy, że właścicielem drukarni był Marek Schaefferberg.

Józef Seruga mówiąc o Macieju Scharffenbergu bracie Marka, jako jednym z konkurentów Hallera, nazywa go wprost kierownikiem drukarni Marka⁷⁹, co miało miejsce w 1521 r. po ustąpieniu Wietora. W świetle tych opinii nie ulega wątpliwości, że Marek Scharffenberg był właścicielem drukarni już koło 1517 roku, co dla stawianej wyżej hipotezy ma doniosłe znaczenie. Mimo tego może ją spotkać zarzut bezpodstawności wobec opinii reprezentowanej przez A. Kawecką-Gryczową, jakoby Marek Scharffenberg stał się właścicielem drukarni dopiero w 1543 roku⁸⁰. Wypowiadając swoją w tym względzie opinię, autorka nie wskazała bazy dowodowej, na której oparła swoje twierdzenie, co w wypadku istnienia opinii przeciwnej reprezentowanej przez dwóch badaczy: Ptaśnika i Serugę było szczególnie wskazane, a nawet konieczne. Dlatego też w dalszym ciągu można podtrzymać opinię o możliwości druku interesującego nas mszału w oficynie Marka Scharffenberga. Długo, bo do roku 1543 trwający u Marka Scharffenberga brak zainteresowania książką liturgiczną, został przerwany wydaniem podręcznika *Manuale sacerdotum* opracowanego przez Jana Łaskiego⁸¹. Drukowanym zaś w dwa lata później mszałem⁸² Marek Scharffenberg zakończył swoją działalność wydawniczą.

Bogatym liczbowo okazał się dorobek drukarski Macieja Scharffenberga prowadzącego swój warsztat w latach 1526—1547. W tym czasie wydrukował kilka podręczników liturgicznych, które były też jednym z typów wydawniczych, jakie opuściły prasy jego drukarni. W dwa lata po jej uruchomieniu wydał *Manuale sacerdotum* Łaskiego, wznowione w 1533 roku⁸³. Dwa zaś komentarze liturgiczne: sposobu odprawiania mszy św.⁸⁴ oraz obrzędów mszalnych właściwych dla rytu przyjętego i używanego w Rzymie⁸⁵ wydrukował w roku 1529, obok znanego już podręcznika Mikołaja z Błonia⁸⁶. Ostatnim zaś drukiem liturgicznym Macieja Scharffenberga był o nie ustalonym roku wydania podręcznik zawierający wskazówki dla śpiewaków liturgicznych⁸⁷. Z całości produkcji warsztatu Macieja Scharffenberga, ustalonej w przybliżeniu na 300 tytułów⁸⁸, dzieła liturgiczne w 6-ciu tytułach stanowią 2%.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ J. Seruga: *Jan Haller wydawca i drukarz krakowski*, s. 104—105.

⁸⁰ A. Kawecka-Gryczowa: *Drukarstwo polskie w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1954, s. 336.

⁸¹ E. XXI, 80.

⁸² *Missale pro itinerantibus*. E. XXII, 432.

⁸³ E. XXI, 80.

⁸⁴ *Modus celebrandae missae*. E. XXII, 495.

⁸⁵ *Ordo missae secundum institutionem Sacrosanctae Ecclesiae Romanae*. E. XXII, 414.

⁸⁶ *Tractatus sacerdotalis...* E. XIII, 174.

⁸⁷ G. Libanus: *De accentuum ecclesiasticorum exquisita ratione, scilicet lectionali [...]* et evangelico, E. XXI, 253. M. Samecka-Przywecka: *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII w.*, Kraków 1969, s. 46.

⁸⁸ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa w dobie Odrodzenia*, s. 35.

	Kom.	Mszał	Rytuał	Podr.	Razem
Marek Scharffenberg	—	2	—	1	3
Maciej Scharffenberg	2	—	—	4	6
Stanisław Scharffenberger	1	—	—	—	1
Stanisław i Mikołaj Scharffenberger	—	—	1	—	1
Hieronim Scharffenberger	—	—	1	—	1
	3	2	2	5	12

W drugim pokoleniu Scharffenbergów krakowskich pewien dorobek na niwie drukarskiej produkcji liturgicznej mają synowie Marka Mikołaj i Stanisław. Przejmując po śmierci ojca drukarnię prowadzili ją razem od 1546 do 1561 roku. Dziełem ich współpracy było drukowanie w roku 1554 *Rytuału dla diecezji plockiej*⁸⁹. Stanisław Scharffenberger w okresie samodzielnego prowadzenia warsztatu od roku 1565 nie drukował dzieł treści liturgicznej; lecz w 1586 r. w jego drukarni, pozostającej wtedy pod zarządem jego żony Anny, opublikowany został komentarz mszy świętej i jej obrzędów pióra paulina polskiego Mikołaja z Wilkowiecka⁹⁰. Hieronim Scharffenberger, syn Macieja, kierujący drukarnią po śmierci ojca w latach 1548—1555 wydrukował w roku 1549 *Rytuał dla archidiecezji gnieźnieńskiej*⁹¹. Nie posiadamy dziś danych statystycznych produkcji Scharffenbergów, z wyjątkiem Macieja, dlatego miejsca, jakie zajęły w niej dzieła liturgiczne, można było ustalić tylko w sposób względny.

Oprócz omówionych oficyn oraz ich właścicieli zasłużonych w dziejach drukarstwa polskiego, spotykamy również mniej znane nazwiska i warsztaty. Do takich właśnie w tym czasie należał Jan Helicz. Razem ze swoimi braćmi Andrzejem (Samuelem) i Pawłem (Aszer) prowadził drukarnię hebrajską w Krakowie. Porzucając mozaizm w roku 1537 pozostawił swoją drukarnię bratu Pawłowi, sam zaś związał się w 1540 z oficyną Unglera zarządzaną po jego śmierci przez wdowę, gdzie spełniał najprawdopodobniej funkcję kierownika technicznego⁹². W tym właśnie roku wydrukował oficjum o świętym Jacku⁹³, które też jest jedynym dowodem jego działalności wydawniczej na polu liturgicznym.

Chronologicznym pomostem między XVI a XVII wiekiem w historii krakowskiego drukarstwa liturgicznego były oficyny Łazarzowa, Siebeneicherów i Piotrkowczyków. Pierwsza i druga kontynuując tradycje pierwszej połowy XVI stulecia, ostatnia rozpoczynając dopiero swoją działalność. Drukarnia Łazarzowa wspierała się bowiem na warsztatowych osiągnięciach Hieronima Wietora. W posiadanie nowego jej właściciela, a właściwie twórcy, Łazarza Andrysowicza przeszła drogą jego ożenku z Barbarą Wietorową. Prowadząc swoją drukarnię od roku 1550 pod nazwą Łazarzowej, na niwie drukarstwa

⁸⁹ *Agenda Ecclesiae Cathedralis Plocensis*. E. XII, 71.

⁹⁰ *Mszy świętej opisanie, y [...] ceremonij ku niej należących*. E. XXXIII, 20.

⁹¹ *Agenda Gnesnensis*. E. XII, 70.

⁹² B. Kocowski: *Helicz Jan*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9, Wrocław 1960, s. 362n.

⁹³ *Officium Beati Hiacinthi confessoris [...] 1540 8°*. E. XIV, 81.

liturgicznego zasłużył się jedynie wydawaniem rubrycel. Dla diecezji krakowskiej wydał ich 18 za lata 1551—1568, odnotowane wszystkie przez Estreichera⁹⁴. Z opracowania zaś ks. Władysława Siarkowskiego pt. *Dwie rubrycele z 1554 roku*⁹⁵ dowiadujemy się o nie znanych Estreicherowi wydaniach rubrycel przeznaczonych dla diecezji gnieźnieńskiej i przemyskiej, drukowanych przez Łazarza Andrysowicza. Obydwie rubrycele dochowały się do naszych czasów zaledwie we fragmentach wydobytych przez autora z oprawy introigatorskiej dokładnie bliżej nie określonej książki. Wraz z wiadomością o dwóch dotąd nieznanach rubrycelach ilość ich nakładów wzrosła do liczby 20. Co wpłynęło na przerwanie tego ciągu wydawniczego, mimo że drukarnia działała dalej do 1577 roku, nie można ustalić.

Po śmierci Andrysowicza zarząd drukarni przejął w roku 1578 jego nobilitowany syn Jan Januszowski. Dzięki staraniom i zabiegom o usprawnienia produkcyjne i unowocześnienie swojego warsztatu uznany został za najlepszego drukarza w Polsce. Poziom techniczny wydawnictw pochodzących z jego oficyny sprawił, że mogły być porównywane z drukami warsztatu Plantina⁹⁶. Te właśnie okoliczności razem z protekcją ze strony Jana Zamoyskiego przyniosły Januszowskiemu dwa przywileje przyznane mu przez króla Stefana Batorego. Pierwszy z dnia 28 lipca 1578 roku⁹⁷ nadał Januszowskiemu wprost nieograniczoną wolność drukowania wszystkich ksiązek z dwoma tylko zastrzeżeniami: 1° aby nie zawierały niczego, co sprzeciwia się zasadom wiary katolickiej, 2° nie naruszały granic przywileju królewskiego nadanego krakowskiemu drukarzowi Mikołajowi Scharffenbergerowi. Przyznanego na dziesięć lat przywileju strzegły surowe kary dla naruszających go drukarzy i sprzedawców sprowadzających książki z innych oficyn, jeśli takie tytuły drukował również Januszowski. Oprócz kary pieniężnej wartości 10 grzywien czystego złota, konfiskacie ulegał również cały nakład lub zakup. Drugi natomiast przywilej z dnia 29 maja 1583 roku⁹⁸ zapewniał Januszowskiemu wyłączne prawo drukowania mszału i brewiarza zreformowanych przez Piusa V zgodnie ze wskazaniem Soboru Trydenckiego. Wyrazem uznania ze strony władz kościelnych dla Januszowskiego było nadanie mu na Synodzie Piotrkowskim w roku 1589 tytułu „drukarza kościelnego”⁹⁹. Od roku 1591 w adresie wydawniczym Januszowski zaczął używać połączonego tytułu, już wcześniej mu przyznanego, architypografa królewskiego i kościelnego¹⁰⁰.

Trudności finansowe, a w większym chyba stopniu nie zaspokojone wciąż ambicje Januszowskiego, wreszcie śmierć żony i 5 dzieci do tego stopnia załamały drukarza, że w roku 1603 usunął się całkowicie z pola działalności wydawniczej przekazując swój warsztat w formie dzierżawy Bazylemu Skalskiemu¹⁰¹, który prowadził go do 1605 roku¹⁰². Następny dzierżawca, Maciej Jędrzejowczyk, już po śmierci Januszowskiego, która nastąpiła w roku 1613, stał się właścicielem drukarni w wyniku transakcji handlowej. Nie całkowite jej zakończenie w chwili przejmowania praw własności spowodowały chyba, że

⁹⁴ *Rubricella quotidiana Cracoviensis...* E. XVI, 444.

⁹⁵ Wł. Siarkowski: *Dwie rubrycele z 1554 roku*, „Prze. katol.”, r. 1874, s. 382n.

⁹⁶ J. Ptaśnik, opus cit., s. 48. *Drukarstwo polskie w dobie Odrodzenia*, w: opus cit., s. 163.

⁹⁷ J. Ptaśnik, opus cit., nr 679.

⁹⁸ J. Ptaśnik, opus cit., nr 709.

⁹⁹ A. Kawecka-Gryczowa: *Januszowski Jan Łazarzowicz*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 20, Wrocław 1962, s. 599.

¹⁰⁰ J. Ptaśnik, opus cit., s. 48.

¹⁰¹ A. Kawecka-Gryczowa, jw.

¹⁰² J. Leleweł: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, Wilno 1823, s. 182.

Jędrzejowczyk jeszcze do roku 1617—1618 drukował pod starą nazwą Typographia Lazari¹⁰³. Warsztatu jednak nie prowadził długo, gdyż już w roku 1625 na jednym z druków spotykamy wzmiankę o dziedzicach Macieja Jędrzejowczyka¹⁰⁴. Drukarnię przejął potem wbrew woli wdowy po nim Walerian Piątkowski¹⁰⁵. Jego zaś działalność wydawnicza zostanie omówiona później, wśród drukarzy o mniejszym dorobku produkcyjnym.

Wydawniczą działalność oficyny Łazarzowej w oparciu o przedstawione fakty możemy speriodyzować w sposób następujący:

1° 1550—1577 Początek działalności i rozwój oficyny prowadzonej przez Łazarza Andrysowicza.

2° 1578—1603 Jan Januszowski kontynuuje dzieło ojca.

3° 1603—1618 Zarząd drukarni sprawują kolejno:

Bazyli Skalski (1603—1605) i Maciej Jędrzejowczyk (1606—1618).

4° 1618—1625 Drukarnia przechodzi na własność Macieja Jędrzejowczyka.

Charakterystyka typologiczna i liczbowa wydawnictw liturgicznych drukowanych przez Łazarza Andrysowicza zostały przeprowadzone wcześniej, z okazji omawiania początków działalności jego oficyny. Obecnie wypadnie się zająć produktami liturgicznymi drukarni Januszowskiego i dzierżawców wraz z krótkotrwałą działalnością Jędrzejowczyka, jako najbliższego kontynuatora tradycji oficyny Łazarzowej.

Jan Januszowski działalność wydawniczą na polu liturgicznym zaczął w roku 1582 drukowaniem rubryceli przeznaczonych na rok 1583 dla katedry i prowincji gnieźnieńskiej¹⁰⁶. Chlubą jednak oficyny są druki większe: rytuały dla diecezji warmińskiej. Wydaniem tych ksiąg liturgicznych Januszowski mógł się równać z wielkimi i sławnymi producentami książki z zachodu Europy, a Polska mogła wtedy stanąć w roli konkurenta ubiegającego się o zbyt drukowanych u nas ksiązek liturgicznych na rynkach księgarskich innych krajów. Szanse odegrania większego znaczenia drukarstwa polskiego w Europie nie została jednak wykorzystana, a może wogóle nawet nie zauważona. Odbiorcą pierwszego z większych druków Januszowskiego była diecezja olomuniecka¹⁰⁷, dla której w latach 1585—1586 drukował dwuczęściowy rytuał¹⁰⁸ zawierający liturgię udzielania sakramentów w pierwszej części, w drugiej zaś błogosławieństwa i poświęcenia. Opracowany przez Hieronima Powodowskiego *Rytuał polski*¹⁰⁹ został wydrukowany w 1591 roku. Estreicher badając dostępne sobie egzemplarze agendy Powodowskiego zauważył drobne między nimi różnice, polegające na przesunięciu kustoszy, co uznał za wystarczające aby postawić twierdzenie, że istnieją dwa jej odrębne wydania z tego samego 1591 roku¹¹⁰. Nie istniejąca dziś możliwość przeprowadzenia analizy porównawczej¹¹¹, po-

¹⁰³ J. Lelewel, opus cit., s. 182. K. Korotajowa: *Jędrzejowczyk Maciej*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 11, Wrocław 1964, s. 238.

¹⁰⁴ W.J. Piątkowski: *Processia, która się zwykła w Niedzielę Kwietną [...] odprawować*, 1625. E. XXIV, 240.

¹⁰⁵ K. Korotajowa: *Jędrzejowczyk Maciej*, jw.

¹⁰⁶ *Ordo divini officii recitandi in alma Ecclesia Metropolitana et per totam Provinciam Gnesnensem...* E. XXIII, 414.

¹⁰⁷ W tym czasie biskupstwo na Morawach. E. Maliszewski, B. Olszewicz, opus cit., t. 2, s. 180.

¹⁰⁸ *Agenda [...] secundum ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis*. E. XII, 72.

¹⁰⁹ *Agenda sive ritus [...] ad uniformem ecclesiarum per unversas provincias Regni Poloniae usum*. E. XII D. III; XXV, 187.

¹¹⁰ E. jw.

¹¹¹ W Bibliotece Jagiellońskiej zachował się jeden egzemplarz tego wydania. Cim. 8987.

zwalającej stwierdzić odmienność lub identyczność budowy samej kolumny druku, nakazuje zachowanie daleko idącej ostrożności w zmianie dotychczasowej opinii. Chociaż może się okazać, że uznane przez Estreichera odmienne wydania były po prostu wariantami wydania podstawowego. Dlatego też w zestawieniu bibliograficznym omawiana agenda w wydaniu z 1591 roku zarejestrowana została jako odrębne wydanie¹¹². Rytuał ten dla wielkich swych zalet był parokrotnie przedrukowywany, jako publikacje cząstkowe i pełne. Ze znanych dziś wydań cząstkowych zachowała się edycja z 1593 roku zawierająca formuły błogosławieństw i poświęceń¹¹³. Natomiast pełne wydanie całej agendy pochodzi z 1596 roku¹¹⁴. O notowanym przez Estreichera cząstkowym wydaniu z 1591—1592 zawierającym poświęcenia i błogosławieństwa¹¹⁵ trzeba zapewne powiedzieć, że jest ono odłączonym intraligatorsko fragmentem z pełnego wydania z tegoż roku. Pełne wydanie rytuału z roku 1605, choć wyszło z oficyny Łazarzowej, nie jest dziełem Januszowskiego i zostanie omówione później.

Śmiałym i bardzo ambitnym przedsięwzięciem wydawniczym ze strony Januszowskiego było drukowanie mszału dla diecezji warmińskiej¹¹⁶. Zamówiony w jego warsztacie przez biskupa Marcina Kromera w wysokości 400 egzemplarzy mszał¹¹⁷ ukazał się w roku 1587, jako pierwszy wydrukowany w Polsce z uwzględnieniem poprawek wniesionych przez reformę trydencką. W oparciu o przyznane sobie przywileje mógł Januszowski drukować również brewiarze dla diecezji polskich, lecz wydał jedynie trzy nakłady patronałów¹¹⁸.

Całości wydawniczego profilu dzieł liturgicznych wyprodukowanych przez Januszowskiego dopełniają: pasjonał drukowany w roku 1599 z przeznaczeniem dla kościołów całej Polski¹¹⁹, liturgiczny komentarz obrzędów mszy świętej Hugona z Billon¹²⁰ oraz teksty zarządzeń Stolicy Apostolskiej w sprawie sposobu odprawiania mszy świętej¹²¹. Podsumowanie przeprowadzonych badań wykazuje, że wydrukowane w liczbie 15 tytułów dzieła liturgiczne, w całości produkcji warsztatowej Januszowskiego szacowanej na 400 pozycji¹²², stanowią 3,75%.

Kończąc charakterystykę liczbową i typologiczną liturgicznych wydawnictw oficyny Łazarzowej pozostającej dotąd w rękach właścicieli trzeba również wspomnieć o walorach estetycznych omawianych druków. O ile wszystkie publikacje należące do tej oficyny ocenia się jako bardzo starannie wykonane, na co złożyły się dbałość o poprawną pisownię, układ i kompozycje, w której wszystkie elementy musiały być zgrane¹²³, to w większym jeszcze stopniu odnosi się to do druków liturgicznych, jako wydawnictw szczególnie wyróżnionych przez drukarza. Oddana w roku 1603 w dzierzawę Bazylemu Skalskiemu Łazarzowa oficyna Januszowskiego weszła w ostatni okres działalności,

¹¹² Por. Bibliografia, poz. 138—139.

¹¹³ *Agenda seu ritus caeremoniarum* [...] 1593. E. XII, 72.

¹¹⁴ *Agenda seu ritus...*, pars 1—2, 1596. E. XXV, 188.

¹¹⁵ *Agenda seu ritus caeremoniarum* [...] 1591. E. XII, 72.

¹¹⁶ *Missale Varmiense*. E. XX, 279; XXII, 434.

¹¹⁷ S. Bodniak: *W oficynie architypografa*, Kraków 1930, s. 8n.

¹¹⁸ *Officia propria Patronorum Provinciae Poloniae* [...] 1596, 1599, 1603. E. XXIX, 17.

¹¹⁹ *Passio Domini nostri Jesu Christi* [...] *ad uniformem ecclesiarum* [...] *Poloniae...* E. XXIV, 106.

¹²⁰ Hugo de Bilhono: *Expositio missae*, 1594. E. XVIII, 308.

¹²¹ *Observanda circa caeremonias missae ex ordinatione...* E. XXIII, 233.

¹²² A. Kawecka-Gryczowa: *Januszowski Jan Łazarzowiec*, s. 559.

¹²³ S. Lam: *Le livre polonais au XV et XVI siècle*, Varsovie 1923, p. 39 sq.

chyląc się powoli ku upadkowi. W odniesieniu zaś do druków liturgicznych wydanych w latach 1603—1618, okresie dzierżawienia, stwierdzić należy zmniejszenie się ich liczebności. Spod pras Skalskiego wyszły jedynie — komentarz liturgiczny obrzędów mszalnych, opracowany przez Powodowskiego¹²⁴, drukowany w roku 1604, w następnym zaś pełne wydanie rytuału¹²⁵ znakowanego przez Estreichera jako wydanie trzecie.

Maciej Jędrzejowczyk, drugi po Skalskim dzierżawca oficyny Łazarzowej, wydał w roku 1617 dwa dzieła: rytuał Powodowskiego, z którego do naszych czasów dochowała się część druga¹²⁶ i nowo opracowany przez Stanisława i Michała Januszowskich *Liber agendorum seu rituum tam sacramentorum, quam caeremoniarum ecclesiasticarum*¹²⁷. W czasie samodzielnego prowadzenia warsztatu drukarskiego Jędrzejowczyk wydrukował zaledwie jedno dzieło liturgiczne: brewiarzowy patronał zgromadzenia zakonnego bożogrobców¹²⁸ z datą 1620 roku. Przebieg liturgicznej procesji na Niedzielę Palmową¹²⁹ choć drukowany był w jego warsztacie, jest jednak dziełem spadkobierców Jędrzejowczyka.

Całokształt produkcji wydawniczej druków liturgicznych Oficyny Łazarzowej, z uwzględnieniem poszczególnych okresów, przedstawia tabela:

	Mszał	Patr brew.	Ryt.	Rubryc.	Kom.	Pasj.	R.
Andryśowicz Łazarz	—	—	—	20	—	—	20
Januszowski Jan	1	3	7	1	2	1	15
Dzierżawcy:							
B. Skalski	—	—	1	—	1	—	2
M. Jędrzejowczyk	—	—	2	—	—	—	2
	1	3	10	21	3	1	39

Jak drukarnia Łazarzowa bazowała na wydawniczych tradycjach Hieronima Wietora, tak znowu warsztat Siebeneicherów kontynuował tradycje Scharffenbergowskie. Dawna bowiem oficyna Hieronima Scharffenbergera przez późniejsze małżeństwo wdowy po nim Elżbiety w roku 1558 stała się własnością Mateusza Siebeneichera. Posiadając własny młyn papierniczy w krótkim czasie stał się jednym z najwybitniejszych drukarzy nakładców¹³⁰. Jednak wydawniczy udział w produkcji książki liturgicznej zaznaczył tylko drobnymi pozycjami, jakimi były rubrycele przeznaczone dla diecezji krakowskiej¹³¹ z lat 1568—1575, oraz objaśnienie ceremonii chrztu świętego¹³². Po śmierci Mateusza Siebeneichera, która nastąpiła w 1582 roku,

¹²⁴ H. Powodowski: *Liturgia albo opisanie mszy świętej y obrzędów iej*, 1604. E. XXV, 191.

¹²⁵ *Agenda seu ritus...*, pars 1—2, 1605. E. XXV, 188.

¹²⁶ *Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum*. E. XII, 72—73.

¹²⁷ E. XVIII, 481.

¹²⁸ *Officia propria festorum Canonici Ordinis S[acratissimij] Sepulchri Domini Hierosolymitani*. E. XXIII, 274.

¹²⁹ W.G. Płatkowski: *Processia, która się zwykła w Niedzielę Kwietną w Kościele Powszechnym Katolickim odprawować*, 1625. E. XXIV, 240.

¹³⁰ J. Ptaśnik, opus cit., s. 70.

¹³¹ *Rubricella quotidiana dioecesis Cracoviensis ad annum...* E. XXVI, 445.

¹³² B. Herbert: *Zdrowe przectwo szkodliwie zaniedbanym powmnosciom chrześcijańskim lekarstwo, albo Ceremoniey krztu św. wykład*, 1568. E. XVIII, 121.

drukarnię przejął pod swój zarząd jego syn Jakub prowadząc ją do 1604 roku. Przez krótki okres czasu do 1608 roku drukarnię prowadziła wdowa po Jakubie Siebeneicherze Anna. Oddana potem w dzierżawę Stanisławowi Giermańskiemu oficyna przetrwała do roku 1625 rozwijając swoją działalność pod szyldem Dziedziców Jakuba Siebeneichera¹³³. Książkę liturgiczną, bardzo skromnie reprezentowaną zarówno pod względem liczby, jak i przeznaczenia użytkowego, spotykamy jedynie wśród wydawnictw Jakuba Siebeneichera. W czasie bowiem zarządzania drukarnią przez wdowę oraz w okresie dzierżawienia przez Giermańskiego nie napotykamy nawet śladów wydawniczych książki liturgicznej, w jakiegokolwiek formie. Całość wydawniczego dorobku w tej dziedzinie, pochodzącego z warsztatu Jakuba Siebeneichera, sprowadza się do pięciu tytułów, z których ewangeliarz¹³⁴ zawierający perykopy w układzie zgodnym z nowym mszałem piusowym i hymnał¹³⁵ w polskim tłumaczeniu, dokonany przez Stanisława Grochowskiego, wyczerpują wydanie tekstowe. Natomiast pozostałe należą do grupy komentarzy liturgicznych. Procesja wielkanocna¹³⁶ oprócz szczątkowej części obrzędowo-komentarzowej zawiera również zbiór śpiewów związanych z obchodem tego święta. *Tractatus directorii horarum canonicarum*¹³⁷, jak i *Directorium horarum canonicarum*, opracowane przez Stanisława Grochowskiego, są liturgicznymi komentarzami z zastosowaniem ascetycznym, co szczególnie zostało podkreślone włączeniem drugiego ze wskazanych opracowań do podręcznika rekolekcyjnego, jako dzieła współwydanego¹³⁸.

Wydawniczy dorobek Siebeneicherów, na który w naszym wypadku złożyło się 14 tytułów, przedstawia zestawienie tabelarne. Nie rozporządzamy dotąd statystycznym wyliczeniem całości produkcji wydawniczej warsztatów Siebeneicherowskich, dlatego nie można ustalić stosunku liczbowego druków liturgicznych do pozostałych publikacji należących do tej oficyny.

	Ewang.	Hymnał	Koment. liturg.	Rubryc.	R.
Mateusz Siebeneicher	—	—	1	8	9
Jakub Siebeneicher	1	1	3	—	5
					14

Obok dwóch drukarni Łazarzowej i Siebeneicherowskiej, kontynuujących tradycje krakowskich warsztatów pierwszej połowy XVI stulecia, powstaje nowa oficyna, której samodzielnie dał początek przybysz z Piotrkowa Trybunalskiego, z rodzimym nazwiskiem Andrzej Byczek, zmienionym później

¹³³ J. Ptaśnik, opus cit., s. 71—73.

¹³⁴ *Evangelia et epistolae, quae dominicis et festivis diebus [...] leguntur [...]* 1598. E. XVI, 113—114.

¹³⁵ *Hymny, prozy y cantica kościelne, cokolwiek się ich w brewiarzach i we mszalach rzymskich [...] znajduje*, 1599. E. XVII, 369.

¹³⁶ [Th. Btelawski]: *Procesya wielkanocna z niektórym śpiewaniem kościelnym tegoż święta*. E. XII, 65.

¹³⁷ E. XVII, 375; XXXI, 272.

¹³⁸ St. Grochowski: *Directorium horarum canonicarum*, w: *Lavacrum animae seu exercitatorium vitae spiritualis*. E. XVII, 369.

na Piotrkowczyk¹³⁹. Choć prawo miejskie Krakowa przyjął dopiero 19 stycznia 1577 roku i tytuł drukarza¹⁴⁰, to jednak początków drukarskiej działalności Piotrkowczyka należy szukać koło 1570, na co wskazuje pierwsza znana dziś książka opatrzona tą właśnie datą i jego nazwiskiem jako producenta. Dla ścisłości trzeba jednak wyjaśnić, że data roczna figuruje pod dedykacją, jaką poprzedził swoje dzieło *Libellus de humoribus* Stanisław Chrosczewski, a nie znajdujemy jej na karcie tytułowej. Opinia o roku drukowania tego dziełka przez Piotrkowczyka, przyjęta przez Wierzbowskiego i powtórzona przez Ptaśnika¹⁴¹, nie została obalona przez Estreichera, a jedynie uzupełniona wskazaniem miejsca daty, w oparciu o które ustalono czas ukazania się publikacji¹⁴². Jednak bliższa prawdy jest opinia Lelewela¹⁴³ ustalającego początki drukarskiej działalności Piotrkowczyka na rok 1576, pozostający w bezpośrednim sąsiedztwie chronologicznym z dokumentem krakowskiej rady miejskiej, w którym dotychczasowy introligator został nazwany drukarzem.

Dowodem podejmowania przez Piotrkowczyka próby drukowania książek liturgicznych było wydanie w 1578 roku zatwierdzonych uchwałą Synodu Piotrkowskiego modlitw za Ojczyznę¹⁴⁴. Jednak szybkie wycofanie się z wydawniczej obsługi Kościoła książką liturgiczną stało w związku z przywilejami, jakie otrzymał Januszowski od Stefana Batorego w dniu 28 lipca 1578 roku. Bardzo szerokie uprawnienia wydawnicze i handlowe przyznane wtedy Januszowskiemu, a zwłaszcza dziesięcioletnia moc ograniczająca drukowanie i sprowadzenie przez innych tego, co wydawał Januszowski¹⁴⁵, nie pozwoliły Piotrkowczykowi na rozwinięcie produkcji wydawniczej w odniesieniu do książki liturgicznej. Drugi przywilej, upowazniający wyłącznie Januszowskiego do drukowania mszałów i brewiarzy dla diecezji polskich, z dnia 29 maja 1583¹⁴⁶, rezerwując dla niego druk dwóch podstawowych ksiąg liturgicznych i przesądzając sprawę innych, odbierał też zainteresowanym nadzieję na zdobycie możliwości wydawniczych w tej dziedzinie. Gdy jednak wygasła moc obowiązująca pierwszego przywileju¹⁴⁷, a Januszowski począł z wolna wycofywać się z działalności drukarskiej, wykorzystując tę okoliczność Piotrkowczyk podjął się dużego przedsięwzięcia wydawniczego, jakim było drukowanie psalterza brewiarzowego. Ten muzyczny druk liturgiczny dostosowany do wymagań reformy piusowej, a zachowujący równocześnie tradycyjne śpiewy kościelne używane w Polsce, został opublikowany w 1599 roku¹⁴⁸ po blisko 30 lat trwającej już działalności drukarskiej Piotrkowczyka. Najbliższe lata i wytłoczone w tym czasie prasami jego warsztatu dzieła liturgiczne świadczą wymownie, że do tych zadań był całkowicie i doskonale przygotowany.

¹³⁹ J. Ptaśnik, opus cit., s. 84.

¹⁴⁰ J. Ptaśnik, opus cit., nr 665.

¹⁴¹ Tamże, s. 83.

¹⁴² St. Chrosczewski: *Libellus de humoribus* [1570]. Dedykacja... podpisana w Poznaniu w r. 1570. E. XIV, 213.

¹⁴³ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, s. 184.

¹⁴⁴ *Preces seu supplicationes dicendae pro Regno Poloniae...* E. XXV, 230.

¹⁴⁵ J. Ptaśnik, opus cit., nr 679.

¹⁴⁶ Tamże, s. 709.

¹⁴⁷ M. Przywecka-Samecka (opus cit., s. 153) mówi o przywileju Januszowskiego z r. 1590 z mocą obowiązującą na lat dwadzieścia. Nie cytuje źródła, z którego pochodzi wiadomość o nim. Trudno przyjąć, aby Piotrkowczyk ryzykował narazając się na przykre konsekwencje łamania przywileju.

¹⁴⁸ *Psalterium secundum ritum Officii Romani [...] iuxta consuetudinem Provinciae Poloniae*. E. XXV, 387.

Już w następnym roku zostały wydrukowane *Antyfonarz*¹⁴⁹ i *Graduał*¹⁵⁰, dzieła wymagające większej jeszcze inwencji drukarskiej, graficznej i wydawniczej, aniżeli wcześniej wydany psalterz. Jak wydanie w roku 1596 pierwszego polskiego patronarza brewiarzowego¹⁵¹ jest związane z Oficyną Łazarzową Januszowskiego, tak drukowanie pierwszego patronału mszalnego dla Polski¹⁵² w dwóch wydaniach z 1605 i 1607 roku przypadło w udziale Piotrkowczykowi. Z jego warsztatem związany jest mszał krakowski z 1607 roku¹⁵³, ostatni mszał diecezjalny drukowany w Polsce po reformie trydenckiej. W tym samym jeszcze roku ukazało się wznowienie wydawnicze antyfonarza dedykowanego biskupowi warmińskiemu Szymonowi Rudnickiemu¹⁵⁴. Natomiast w dwa lata później ukazał się nowo opracowany dla całej Polski pasjonarz¹⁵⁵. Jednak ostatnimi wydawnictwami liturgicznymi, drukowanymi w działającej jeszcze do 1620 roku Oficynie Piotrkowczyka starszego były: wznowiony w 1614 roku graduał¹⁵⁶ i nowo opracowany przez Kaspra z Kleczewa na polecenie biskupa Gembickiego antyfonarz¹⁵⁷. Ostatecznie więc całość wydawnicza książki liturgicznej pochodząca z oficyny Piotrkowczyka starszego zamyka się liczbą 10 tytułów.

Wraz z warsztatem drukarskim odziedziczonym po ojcu w 1620 roku¹⁵⁸ Andrzej Piotrkowczyk młodszy przejął również dobrą tradycję wydawniczą ksiąg liturgicznych. Nawiązał do niej już w pierwszym roku swojej działalności, drukując opracowany przez Andrzeja Dąbrowę-Szczepanowskiego *Procesjoniał*¹⁵⁹ zawierający melodie śpiewów i teksty używane w czasie procesji liturgicznych. Sam jednak w przeciągu najbliższych siedmiu lat wydał zaledwie 3 tytuły: w roku 1624 patronał mszalny¹⁶⁰, w rok później *Oficjum o Niepokalanym Poczęciu Matki Bożej*¹⁶¹ w układzie Alfonsa Rodrigueza, a w 1627 roku *Oficjum o Męce Pańskiej*¹⁶². Ważnym wydarzeniem dla dalszej działalności oficyny było nadanie Piotrkowczykowi młodszemu w roku 1628 uchwałą Synodu Piotrkowskiego przywileju na drukowanie niektórych ksiąg liturgicznych, jak antyfonarzy, graduałów i rytuałów, obwarowanego sankcjami karnymi z ważnością na trzy lata¹⁶³. Od tego też roku wzrosła liczba wydawanych druków, której ponowny spadek nastąpił po 1631. Wkrótce jednak, bo już w 1633 roku nastąpiło dalsze ożywienie działalności

¹⁴⁹ *Antiphonarum iuxta ritum Breviarii Romani [...] ad Regni Poloniae provincias [...] congestum*, 1600, E.—. Bibl. Jagiell. Cim. 8461.

¹⁵⁰ *Graduale Romanum*, 1600, E.—. M. Przywecka-Samecka, opus cit., s. 198.

¹⁵¹ Por. przyp. 118.

¹⁵² *Missae propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missali Romani accommodatae*, E. XXII, 425.

¹⁵³ *Missale Cracoviense*, 1607, E. XXII, 431.

¹⁵⁴ *Antiphonarum [...] 1607*, E.—. M. Przywecka-Samecka, opus cit., s. 199.

¹⁵⁵ *Passio Domini nostri Jesu Christi [...] ad uniformem ecclesiarum Poloniae provincias*, 1609, E. XXIV, 107.

¹⁵⁶ *Graduale Romanum*, 1614, E.—. M. Przywecka-Samecka, opus cit., s. 199.

¹⁵⁷ M. Przywecka-Samecka, opus cit., s. 155, pomyłony moim zdaniem z wydaniem drugim z roku 1645. Autorka, choć mówi o antyfonarzu z 1614 roku, nie wymienia go w zestawie bibliograficznym druków muzycznych na s. 199.

¹⁵⁸ J. Leleweł, opus cit., s. 184.

¹⁵⁹ E. XXX, 215.

¹⁶⁰ E. XXII, 425.

¹⁶¹ *Officium Purissimae et Immaculatae Conceptionis Sanctissimae Mariae*, E. XXVI, 326.

¹⁶² *Officium Passionis Jesu Christi...* E. XXIII, 281.

¹⁶³ *De libris ecclesiasticis imprimendis*, w: *Synodus provincialis Gnesnensis Provinciae [...] Petricoviae [...] celebrata, Cracoviae 1629, k. N2v—N3r*.

wydawniczej, co stało w związku z przyznaniem Piotrkowczykowi młodszemu przez króla Władysława IV wszystkich przywilejów, jakie posiadał jego ojciec i nadaniem mu godności drukarza królewskiego¹⁶⁴.

Od tego czasu można było zaobserwować pewną stabilizację pozbawioną większych wahań w liczebności wydawnictw liturgicznych, która też utrzymała się do końca działalności drukarskiej Piotrkowczyka młodszego w 1645 roku. Całość dorobku wydawniczego druków liturgicznych jego warsztatu wynosiła 20 tytułów, z których cztery pochodzące z pierwszego okresu działalności zostały już wymienione. Wśród 16 pozostałych, drukowanych po otrzymaniu przywileju od władz kościelnych, najliczniej reprezentowane są oficja brewiarzowe. Trzykrotnie drukowane ich zbiory zawierają formularze na uroczystości świętych, wprowadzone do brewiarza po reformie piusowej a ogłoszone z rozkazu papieża Urbana VIII¹⁶⁵. Oprócz nich wydrukowane zostały w liczbie siedmiu oficja na poszczególne uroczystości kościelne, jako doraźne uzupełnienie brewiarza. Z polskim życiem liturgicznym związane są tylko dwa: dziękczynne oficjum za odniesione zwycięstwo nad Turkami w dniu 10 października 1621 roku pod Chocimem¹⁶⁶ i na uroczystość błogosławionego Stanisława Kostki, patrona Polski¹⁶⁷. Pozostałe zaś oficja odnoszą się do uroczystości ogólnokościelnych. Również w tej grupie drobnych druków liturgicznych wymienić należy jedyną rubrycelę, jaką wydrukował Piotrkowczyk młodszy w 1633 roku dla zakonu jezuitów¹⁶⁸.

Spośród czterech tytułów większych wydawnictw liturgicznych wymienić należy polski patronarz¹⁶⁹ i mszał żałobny¹⁷⁰, podkreślając ukazanie się nowo opracowanego graduau. Obejmował on już nie tylko śpiewy do tekstów zreformowanego mszału rzymskiego i jego późniejszych uzupełnień, ale zawierał nadto opracowany muzycznie patronarz polski¹⁷¹. Jeśli omówione typy wydawnictw były wznowieniami, wydaniem uzupełnionymi lub poprawionymi, to czymś zgoła nowym był rytuał zwany piotrkowskim¹⁷². Prace nad jego przygotowaniem rozpoczęto w roku 1621 uchwałą synodu w Piotrkowie, a następnie powołaniem kilkusobowej komisji liturgicznej, której powierzono jego opracowanie. Zmierzające ku końcowi prace nad redakcją rytuału, a szczególnie troską o dobre jego wydanie, były okolicznościami skłaniającymi do podjęcia przez następny synod prowincjalny obradujący w roku 1628 również w Piotrkowie uchwały, która stała się dla Piotrkowczyka przywilejem zapewniającym mu drukowanie tej nowej polskiej książki liturgicznej¹⁷³. Nowy rytuał obowiązujący odtąd w Polsce ukazał się w 1631 roku jako wydanie pierwsze, wznowiony w trzy lata później.

Ostatni okres działalności oficyny Piotrkowczyków przedłużony zarządzaniem nią przez wdowę Andrzeja Piotrkowczyka młodszego, Annę Teresę z Pernusów, później do 1672 roku przez prawem spadkowym przewidzianych „Dzie-dziców” będzie nas interesował tylko częściowo. Ze względu na zakreślone ramy chronologiczne opracowania uwzględnione zostaną wydawnictwa, jakie

¹⁶⁴ M. Przywecka-Samecka, opus cit., s. 157.

¹⁶⁵ *Officia a [...] Urbano VIII [...] edita*, 1627, 1628, 1629. E. XXIII, 270.

¹⁶⁶ *Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta*. E. XXIII, 281.

¹⁶⁷ *Officium Beati Stanisłai Kostka [...] Regni Poloniae patroni*. E. XX, 150.

¹⁶⁸ *Ordo officii recitandi in festis et [...] Societatis Jesu*. E. XXIII, 415.

¹⁶⁹ *Missae propriae patronorum et [...] Regni Poloniae*, 1628. E. XXII, 425.

¹⁷⁰ *Missae pro defunctis tantum deservientes...* 1641. E. XXII, 424.

¹⁷¹ *Graduale Romanum de tempore et sanctis*, 1629. E. XVII, 320.

¹⁷² *Rituale sacramentorum ac altarum [...] caeremoniarum*. E. XVI, 273, 310.

¹⁷³ A. Nowowiejski: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 3, Płock 1905, s. 120nn.

ukazały się w najbliższym czasie po śmierci Piotrkowczyka w 1645, a niewiele przekraczają rok 1650, jako umowną a przyjętą w pracy granicą chronologiczną. Ogólnie charakteryzując ten najkrótszy, w naszym przypadku, odcinek działalności wydawniczej trzeba go określić mianem „okresu wielkich form”. Jednak nie ze względu na obfitość wydań, lecz objętość, a szczególnie format bibliograficzny druków. Krótki ich ciąg rozpoczął po raz drugi wydany in folio antyfonarz¹⁷⁴, przerwany w 1647 wydaniem wznowianego rytuału¹⁷⁵, kontynuowany drukowaniem *Graduału rzymskiego*¹⁷⁶ z 1651 roku, a w trzy lata później *Psalterza*¹⁷⁷. Ostatecznie stwierdzić trzeba, że produkty te, choć wyróżniające się pod względem formalnym, pod względem wydawniczym nie stanowiły niczego nowego.

PRODUKCJA I PRODUKTY LITURGICZNE OFICYNY PIOTRKOWCZYKÓW

	Mszał	Patronarze		Oficja	Rubr.	Ryt.	Proc.	Pasj.	Antyf.	Grad.	Psalt.	Inne	R.
		Msz.	Brew.										
A. Piotrkowczyk I	1	2	—	—	—	—	—	1	2	2	1	1	10
A. Piotrkowczyk II	1	2	—	12	1	2	1	—	—	1	—	—	20
Wdowa	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—	4
	2	4	—	12	1	3	1	1	3	4	2	1	34

Oprócz oficyn Łazarzowej i Piotrkowczykowskiej sławnych bogatym dorobkiem wydawniczym i wysokim poziomem estetycznym wydanych ksiąg liturgicznych, w XVII-wiecznym Krakowie działały również drukarnie o mniejszych wprawdzie zasługach w tej dziedzinie produkcji, ale znaczące w niej swój trwały udział. O niektórych z nich niewiele dziś wiemy, a jedynym świadectwem ich istnienia są książki tłoczone pod ich prasami. Do takich właśnie należy drukarnia Wojciecha Kobylińskiego. Z zebranych skrzętnie przez historyków dokumentów możemy w przybliżeniu określić czasokres jej działalności, której początek przypada na ostatnie lata XVI lub pierwsze XVII stulecia. Bandtkie, który opowiadał się za pierwszą opinią¹⁷⁸, ustalił też koniec drukarskiej działalności Kobylińskiego na rok 1613. Jednak z karty tytułowej Procesji w Niedzielę Palmową¹⁷⁹, jedynej z interesujących nas druków tego warsztatu, dowiadujemy się, że był on jeszcze czynny w 1614 roku. Jego zamknięcie nastąpiło w roku następnym wraz ze śmiercią właściciela¹⁸⁰.

Niewiele więcej możemy powiedzieć o Mikołaju Lobie i jego drukarni. Z sądowych akt sprawy, w której występował jako świadek, wiemy, że jesz-

¹⁷⁴ *Antiphonarum iuxta ritum Breviarii Romanii [...] Regni Poloniae provincias congestum*, 1645. E. XII, 171.

¹⁷⁵ *Rituale sacramentorum...*, ed. 2. E. XXVI, 311.

¹⁷⁶ *Graduale Romanum...*, ed. 2. E. XVII, 311.

¹⁷⁷ *Psalterium [...] ex usu et consuetudine Prov. Poloniae restitutum*. E. XXV, 387.

¹⁷⁸ Cyt. za St. Tomkowicz: *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII w.*, Lwów 1912, s. 292.

¹⁷⁹ M. Buczkowski: *Uroczysta Kwietney Niedzieli procesya*. E. XXV, D.V.

¹⁸⁰ St. Tomkowicz, opus cit., s. 292.

cze w roku 1598 trudnił się odlewem czcionek drukarskich¹⁸¹. W oparciu zaś o chronologię zestawu bibliograficznego produkcji wydawniczej Loba opracowanego przez Bandtkiego¹⁸² możemy przyjąć, że otwarcie drukarni nastąpiło najpóźniej w roku 1606, z którym związany jest pierwszy znany nam jej druk. Z interesujących nas wydawnictw liturgicznych możemy wymienić jedynie trzy tytuły. Dwa z nich to zbiory hymnów brewiarza i mszału rzymskiego w tłumaczeniu Stanisława Grochowskiego, zamieszczone w wydaniu zbiorowym jego dzieł¹⁸³, trzeci — podręcznik liturgicznych zasad przyjętych przez polską prowincję zakonu bernardynów¹⁸⁴. Był to prawdopodobnie jeden z ostatnich druków jego oficyny, która wkrótce musiała zakończyć swoją działalność, skoro w roku 1618 Franciszek Cezary, jak przypuszcza Włodzimierz Budka¹⁸⁵, zakupił materiał drukarski pochodzący z dawnej drukarni Loba.

Tutaj też wreszcie wymienić należy wspomnianego już poprzednio¹⁸⁶ Waleriana Piątkowskiego. Działalność drukarską rozpoczął w roku 1627 w oparciu o zasoby warsztatu Macieja Jędrzejowczyka, do czego rościła bliżej nie określone pretensje jego wdowa¹⁸⁷. Ostatnia wzmianka o Piątkowskim w urzędowych aktach krakowskich pochodzi z 1648 roku¹⁸⁸, ale wiemy również, że działał jeszcze w roku 1650 wydając ceremoniał uroczystości związanych z otwarciem roku jubileuszowego w Rzymie przez ówczesnego papieża Innocentego X¹⁸⁹.

Do najsłynniejszych drukarni powstałych, jak poprzednio omówione w XVII wieku, należą oficyny Franciszka Cezarego i Krzysztofa Schedla. Franciszek Cezary pochodził prawdopodobnie z Wielkopolski, skąd przybył do Krakowa. Tutaj w roku 1616 przez małżeństwo z Barbarą Malicką wszedł w posiadanie księgarni¹⁹⁰, dotychczas własności rodzinnej po zmarłym ojcu. Na zdeponowanych u siebie przez Jana Scharffenbergera, a nie Mikołaja, jak podaje Budka, prasach drukarskich jeszcze w tym samym roku rozpoczął działalność wydawniczą¹⁹¹. Pierwszą drukarnię Cezarego i jej siedzibę Bandtkie lokalizuje przy ulicy Szpitalnej¹⁹², co sprostował Tomkowicz w oparciu o badania archiwalne twierdząc, że drukarnia ta mieściła się przy ulicy Sławkowskiej¹⁹³. Mieszczącą się już w drugiej siedzibie na Wendecie drukarnię przeniesiono w roku 1623 do nowo zakupionej kamienicy przy ulicy św. Anny. Franciszek Cezary, zasłużony na niwie kultury ogólnonarodowej i ceniony dla wysokiego poziomu technicznego swoich produktów, w ciągu 35 letniej działalności wydawniczej w latach 1616—1651 zdołał wydrukować co najmniej 574 tytuły. W całościście jego dorobku drukarskiego książka liturgiczna stanowiła bardzo znikomy procent, jeśli weźmiemy pod uwagę, że z tej dziedziny wydrukował zaledwie trzy tytuły. Rozpiętość czasowa między wydaniem

¹⁸¹ J. Ptaśnik, opus cit., nr 803.

¹⁸² J.S. Bandtkie: *Historia drukarni krakowskich...*, Kraków 1815, s. 442.

¹⁸³ E. XVII, 367; E. XVII, 373.

¹⁸⁴ *Ordinarium [...] ad rubricas Missalis et Breviarii Romani*, 1615. E. XXIII, 401.

¹⁸⁵ Wł. Budka: *Cezary Franciszek*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 3, Kraków 1937, s. 243.

¹⁸⁶ Zob. wyżej s. 96.

¹⁸⁷ K. Korotajowa: *Jędrzejowczyk Maciej*, s. 238.

¹⁸⁸ St. Tomkowicz, opus cit., s. 298.

¹⁸⁹ S. Strzegolecki: *Caermoniae Romanae [...] Anni 1650 Jubilaei...* E. XXXI, 360.

¹⁹⁰ Wł. Budka, opus cit., s. 243.

¹⁹¹ S. Tomkowicz, opus cit., s. 277.

¹⁹² J.S. Bandtkie, opus cit., s. 453, przyp.

¹⁹³ S. Tomkowicz, opus cit., s. 278.

pierwszego i ostatniego wynosi 30 lat. Drukowana w roku 1618 *Rubrycelą dla diecezji poznańskiej*¹⁹⁴, jak z jednej strony może być dowodem świeżych jeszcze uczuciowych powiązań z Wielkopolską, tak z drugiej jest rzeczywistym świadectwem kontaktów z poznańskim drukarzem Wolrabem¹⁹⁵, który tę pozycję najprawdopodobniej zamówił. Na uwagę też zasługuje, że u Cezarego wyszedł zbiór dekretów Kongregacji Obrzędów wydanych po piusowej reformie mszału i brewiarza¹⁹⁶. Ostatnim drukiem liturgicznym był ceremoniał mszy świętej w rycie dominikańskim opracowany przez Kamila Jasińskiego¹⁹⁷. Stosunek procentowy druków liturgicznych do pozostałych dziedzin reprezentowanych wśród wydawnictw Franciszka Cezarego jest bardzo niski i wynosi zaledwie 0,5%.

Druga po Cezarego ze sławniejszych w XVII wieku drukarnia Krzysztofa Schedla działalność produkcyjną rozpoczęła w 1620 roku. Z pięćdziesięcioletniej przeszło działalności wydawniczej pierwszego właściciela oficyny, którą w 1676 przejęli jego synowie¹⁹⁸, interesował nas będzie okres pięciu lat 1641—1646, w którym wydrukowane zostały dzieła o tematyce liturgicznej. Liczba ich dwukrotnie przewyższa dorobek oficyny Franciszka Cezarego. Nie wiemy jednak, w jakim stosunku proporcji pozostawały wydane w 6 tytułach druki liturgiczne do publikacji z różnych dziedzin wiedzy reprezentowanych w całości produkcji wydawniczej oficyny Schedlowskiej. Wyprodukowane tutaj druki liturgiczne to z wyjątkiem jednego wydawnictwa brewiarzowe. W trzech nakładach: 1641, 1644 i 1645 roku wydane zostały zbiory oficjów o świętych wprowadzonych do brewiarza rzymskiego po reformie trydenckiej¹⁹⁹. Wyrazem dobrze pojętej inwencji drukarskiej było wydanie w 1642 roku modlitw brewiarzowych przeznaczonych na Wielki Tydzień²⁰⁰, a w cztery lata później *Diurnału do patronarza polskiego*²⁰¹. Obydwa te typy wydawnicze nie były wynikiem edytorskiej inwencji Schedla, a jedynie naśladownictwem wydawnictw zagranicznych, zwłaszcza w odniesieniu do wspomnianego diurnału²⁰². Pierwsze ich ukazanie się na ziemiach polskich pozostanie na zawsze zasługą Krzysztofa Schedla. Jedynym, jak to uprzednio zaznaczyłem, liturgicznym wydawnictwem mszalnym był komentarz obrzędów i ceremonii mszy świętej²⁰³, którego wskazaniem wśród pozostałych wydań kończą charakterystyką produkcji warsztatu Krzysztofa Schedla.

Ostatnim, w chronologicznych granicach naszej pracy warsztatem, który rozpoczął swoją działalność wydawniczą, była drukarnia Łukasza Kupisza. Niewiele jednak znamy szczegółów z życia jej założyciela. Nie znana jest data jego urodzenia, wiemy jednak, że pochodził z Rakowa w ziemi sandomierskiej, gdzie był poddany Krzysztofa Ossolińskiego. Do Krakowa przybył przed rokiem 1620 rozpoczynając naukę drukarstwa w oficynie Andrzeja Piotrkowczyka starszego. Drukarnię nabył po zmarłym drukarzu krakowskim Sebastianie Jastrzębskim. Samodzielnie jednak na niej nie pracował. Oskarżony w 1638 roku przez Piotrkowczyka o nielegalne przedrukowanie zastrze-

¹⁹⁴ *Rubricella dioecesis Posnaniensis [...] ad a. 1618. E. XXVI, 430.*

¹⁹⁵ Wl. Budka, opus cit., s. 243.

¹⁹⁶ B. Gavanto: *Decreta a S.R.C. post missalis [...] recognitionem condita*, 1631. E. XVII, 41.

¹⁹⁷ *Caeremoniale missae in Ordine Praedicatorum celebrandae*, 1648. E. XVIII, 499.

¹⁹⁸ J.S. Bandtkie, opus cit., s. 472.

¹⁹⁹ *Corollarium Breviarii Romani ex officiis Sanctorum...* E. XIV, 411; XXXII, 59.

²⁰⁰ *Officium Hebdamadae Sanctae*, 1642. E. XXIII, 281.

²⁰¹ *Horae diurnae propriae SS. Patronorum Regni Poloniae*. E. XVIII, 265.

²⁰² Por. Zestaw bibliogr. nr 374.

²⁰³ A. Haskowski: *Observationes circa cerimonias missae*, 1642. E. XVIII, 54.

zonych sobie wydawnictw, odpowiadał jako czeladnik Krzysztofa Schedla, z którego wiedzą dokonał przedruku, w oparciu o królewskie gwarancje swobody druku i sprzedaży własnych produktów²⁰⁴. Ustalony jeszcze przez Hoffmana początek samodzielnej działalności drukarskiej Kupisza na rok 1648, jak i przyjęty przez Bandtkiego a związany z 1642 rokiem²⁰⁵ są błędne. Nie do utrzymania jest opinia pierwsza, znamy bowiem druki z całą pewnością wyszłe z drukarni Kupisza w roku 1644 jak *Dyskurs o pomnożeniu miast*²⁰⁶ czy Liberyusz *Wieniec świętemu Augustynowi*²⁰⁷... Przytaczane zaś dzieło Mikołaja Vermulaeusa: *Utarczka abo sporka krasomowska*... jako podstawa teorii Bandtkiego, wydane w 1642 roku, pochodzi z drukarni Schedla. Łukasz Kupisz był tylko jego nakładcą²⁰⁸. Niesłuszną okazała się data zakończenia produkcji wydawniczej przez Kupisza, jaką przyjął Lelewel²⁰⁹ łącząc ją zdaniem Tomkowicza²¹⁰ z rokiem 1660. Już bowiem w 1655 roku spotykamy druki jego wdowy²¹¹, która kierowała jeszcze drukarnią w 1662 roku, skoro wydała wtedy panegiryk St. Biezanowskiego z okazji uroczystości ślubnych Macieja Kuczankowicza²¹². W latach 1643—1655 Łukasz Kupisz wydał cztery pozycje liturgiczne. Oficjum o świętym Ignacym dwukrotnie drukowane w 1646 i 1647 roku²¹³ było jedyną formą druków brewiarzowych. Ciekawą jest publikacja zawierająca zapowiedzi o uroczystościach patronów polskich z określeniem miejsca w porządku czytania *Martyrologium*²¹⁴. Ostatnim drukiem liturgicznym Kupisza był zaczęty w roku 1655 wydaniem tylko pierwszej części antyfonarz przeznaczony dla zakonu dominikanów²¹⁵. Śmierć przerwała mu prace nad tym pięknym a niedokończonym dziełem.

Rozważania na temat producentów książki liturgicznej w krakowskim ośrodku wydawniczym kończą próbą hipotetycznego wskazania warsztatu i drukarza tłoczącego w 1629 roku tekst *Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta*²¹⁶. Znany nam z opisu bibliograficznego rok wydania nakazywałby rozstrzygnięcie na rzecz oficyny Piotrkowczyka młodszego, w którego warsztacie tytuł ten był drukowany w 1635 roku. Na podstawie przebadanych przeze mnie liturgicznych produktów tej oficyny nie znany jest wypadek niepełnego adresu wydawniczego na karcie tytułowej. W znanym już akcie oskarżenia skierowanym przez Andrzeja Piotrkowczyka młodszego w 1638 roku przeciw Łukaszowi Kupiszowi o nielegalne przedruki między innymi wymienione zostało omawiane oficjum. Zmiana daty wydania z 1635 na 1620 i zatajenie nazwiska drukarza na karcie tytułowej było poddyktowane względami bezpieczeństwa. W naszym wypadku słusznym będzie przyjąć, że tekst oficjum został wydrukowany przez Kupisza, ale jest włas-

²⁰⁴ St. Tomkowicz, opus cit., s. 294—296.

²⁰⁵ J.S. Bandtkie: *Historia drukarni krakowskich*..., s. 442.

²⁰⁶ E. VIII, 245.

²⁰⁷ E. VIII, 245.

²⁰⁸ J.S. Bandtkie, opus cit., s. 432. E. VIII, 240.

²⁰⁹ J. Lelewel, opus cit., s. 187.

²¹⁰ St. Tomkowicz, opus cit., s. 294.

²¹¹ *Drogi cierniowe albo modlitwy*. E. VIII, 291.

²¹² E. VIII, 319.

²¹³ *Officium S. Ignatii Societatis Jesu fundatoris*... E. XXI, 394.

²¹⁴ A. Haskowski: *Animadversiones circa lectionem Martyrologii Romani in [...] Regni Poloniae patronis*, 1649. E. XVIII, 54.

²¹⁵ *Antiphonarium [...] iuxta ritum [...] Ordinis Praedicatorum*. E. XII, 171.

²¹⁶ E. XXIII, 280—281.

nością warsztatu Schedla. W związku z tym ustalona przedtem liczba liturgicznych wydawnictw jego warsztatu ulega zmianie wzrastając do siedmiu.

Spoglądając okiem statystyka na półtorawiekową historię liturgicznego drukarstwa w Krakowie poczynając od roku 1505, w oparciu o przebadane materiały można sporządzić kilka zestawień liczbowych ilustrujących jego dorobek.

Producenci. Do połowy XVIII wieku działało 18 oficyn drukarskich uwzględniających w swoim profilu wydawniczym dzieła liturgiczne. W wieku XVI działały: 2 Unglerowskie, 2 Scharffenbergów, Hochfedera, Hallera, Wietora, Jana Helicza, Łazarzowa, Siebeneicherów i Piotrkowczyków. Razem jedenaście. W pierwszej połowie XVII wieku siedem nowo powstałych: Kobylińskiego — 1601, Loba — 1606, Cezarego — 1616, Jędrzejowczyka — 1618, Schedla — 1620, Piątkowskiego — 1627 i Kupisza — 1644 oraz trzy założone w XVI stuleciu: Łazarzowa, Siebeneicherów i Piotrkowczyków, kontynuując swoją działalność. W oficynach szesnastowiecznego Krakowa, o których mówimy ze względu na książkę liturgiczną, drukowało 16 drukarzy. W XVII wieku 14, w których liczbie znajduje się trzech (Januszowski, Piotrkowczyk starszy, Jakub Siebeneicher) kontynuatorów zawodu rozpoczętego w XVI stuleciu. Maciej Jędrzejowczyk liczony statystycznie zarówno w okresie zarządu w Oficynie Łazarzowej, jak i później, gdy był właścicielem warsztatu, 7 nowych drukarzy oraz Piotrkowczyk młodszy i wdowa po nim Teresa Anna z Pernusów.

Produkty. Z ogółu książkowej produkcji liturgicznej oficyn krakowskich w omawianym okresie, ustalonej w wyniku przeprowadzonych badań na 193 tytuły, 134 wydrukowano w XVI, pozostałe zaś 59 w XVII w. W ustalonej przez Gryczową liczbie 1692 tytułów zawierających całość produkcji wydawniczej drukarni krakowskich XVI stulecia²¹⁷ druki liturgiczne stanowią 7,9%.

Okres	Producenci		Produkty
	Oficyny	Drukarze	
W. XVI	11	16	134
I p. XVII w.	7	14	59
Razem	18	30	193

Całokształt produkcji książki liturgicznej w krakowskim ośrodku wydawniczym za lata 1505—1655 z uwzględnieniem typologii ilustruje załączona tabela (na s. 108—109).

Drugie pod względem prężności kulturalnej, gospodarczej i politycznej w XVI wieku miasto polskie POZNAŃ²¹⁸ stało się też ważnym ośrodkiem handlu i produkcji książki, w tym także liturgicznej. Podobnie jak w Krakowie pierwsze zainteresowania książką i jej upowszechnieniem w Poznaniu związane były początkowo z handlową, a potem nakładową działalnością jego mieszczaństwa. Na tym etapie upowszechniania drukowanej książki liturgicznej odnotować należy nazwiska księgarzy poznańskich: Piotra z Lubeki²¹⁹, Jana

²¹⁷ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa w dobie Odrodzenia*, s. 74.

²¹⁸ S. Papée: *Wielkopolska wczoraj i dziś*, Lwów 1933, s. 61.

²¹⁹ M. Wojciechowska: *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927, s. 4.

Rodzaje	Mszałne						Brewiarzowe						Obrzędowe			
	Gatunki						Oficja						Rytuły		Ceremon.	
	Okres	Mszał pełny	Uzup. msz.	Patr. msz.	Mszał zab.	Hymn. msz.	Brew. pełny	Diur- nal	Patr. brew.	Zb	Poj	Psalt. brew.	Hymn brew	Og.	Sp.	Msz.
W. XVI	12	1	—	—	—	6	3	2	—	3	1	2	14	2	2	1
I poł. XVII w.	1	—	4	1	1	—	1	2	6	12	—	1	6	—	3	—
R.	13	1	4	1	1	6	4	4	6	15	1	3	20	2	5	1

Patruusa z Koła i Jerzego Feniga²²⁰. Ich działalność i zasługi szerzej zostaną omówione dopiero w rozdziale następnym w związku z produkcją oficyny Melchiora Lottera w Lipsku, gdzie były tłoczone zamawiane przez nich księgi liturgiczne. Nakładcza i księgarska działalność były bowiem przygotowaniem do powstania rodzimego drukarstwa liturgicznego w Poznaniu. Jego narodziny nastąpiły jednak w dość odległej przyszłości w stosunku do rozpoczętej na początku XVI stulecia działalności księgarsko-nakładowej, kontynuowanej jeszcze w latach 50-tych tego wieku²²¹; związane zaś były z pierwszą połową 1578 roku i nazwiskiem Jana Wolraba. Jego oficyna przeniesiona tutaj z Budziszyna przetrwała do roku 1636 przedłużając sławę jej założyciela poza lata jego osobistej działalności wydawniczej²²². Rola, jaką odegrała w życiu kulturalnym Poznania sprawiła, że historycy kultury nie wahają się porównywać jej z oficynami Piotrkowczyków, Schedla, czy Cezarego w Krakowie²²³. Dorobek wydawniczy drukarni był dość znaczny i niewiele ustępuje pod względem liczbowym oficynom działającym w tym czasie w Krakowie. Jego wysokość w badaniach M. Wojciechowskiej ustalona została na 285 tytułów²²⁴ wyprodukowanych w ciągu 58 letniej działalności oficyny.

Pod zarządem założyciela drukarnia pozostawał do przełomu lat 1591/92. Od chwili śmierci Jana Wolraba starszego do roku 1603 kierownictwo drukarni przejęła żona — wdowa. Po krótkim zawiadywaniu nią przez syna Marcina Wolraba, w 1610 kierownictwo przejmuje młodszy syn, brat Marcina, Jan Wolrab²²⁵. Jest to najdłuższy i najświetniejszy okres w historii drukarni Wolrabowskiej przecięty śmiercią Wolraba młodszego w 1630 roku. Wznowienie działalności oficyny nastąpiło jeszcze w 1634 roku i trwało jedynie dwa lata, po czym została ona przejęta przez Alberta Regulusa²²⁶.

W liczącym 100 tytułów dorobku wydawniczym Jana Wolraba starszego²²⁷ znajdują się jedynie dwa dzieła liturgiczne: ewangeliarz²²⁸ wydany w pierwszym roku działalności, a w ostatnim rytuał opracowany przez Hieronima Po-

²²⁰ S. Papée, opus cit., s. 60. M. Wojciechowska, opus cit., s. 10.

²²¹ J. Łukaszewicz: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1838, s. 44.

²²² M. Wojciechowska, opus cit., s. 56—63.

²²³ J. Łukaszewicz, opus cit., s. 38.

²²⁴ M. Wojciechowska, opus cit., s. 319.

²²⁵ J. Łukaszewicz, opus cit., s. 38.

²²⁶ M. Wojciechowska, opus cit., s. 62—63, 319.

²²⁷ Tamże, s. 58.

²²⁸ *Evangelia et epistolae, quae dominicis et festiuis diebus recitantur*, 1587. E. XVI, 113.

Rubryc.	Pomoenicze					Muzyczne						Specjalne				R.
	Podręczn.		Koment.		Prawo 1	Zasady	Mszałne		Brewiarz		Procesj.	Brewiarz		Inne		
	Zas 1.	Og. 1	Msz.	Inne			Grad.	Pasj.	Ant.	Psalt.		O.H.S.	Mart	Ew.	Modl.	
60	4	5	1	4	1	4	1	1	1	1	—	—	—	1	1	134
2	1	—	1	4	1	1	3	1	3	1	1	1	1	—	—	59
62	5	5	2	8	2	5	4	2	4	2	1	1	1	1	1	193

wodowskiego²²⁹, odmienny jednak od tego, który w tym samym roku został wydany u Januszowskiego w Krakowie, bo ograniczony do liturgii sakramentów, co wyraźnie zostało podkreślone w tytule dzieła. Niski, bo 2% zaledwie stosunek druków liturgicznych w produkcji drukarskiej Wolraba, stał w ścisłym związku ze skoncentrowaniem jego uwagi wydawniczej na religijnej literaturze polemicznej²³⁰. O wiele korzystniej w odniesieniu do druków liturgicznych należy ocenić krótką działalność wydawniczą wdowy Jana Wolraba. Jeśli pierwszy właściciel oficyny wydrukował 2 tytuły w ciągu 13—14 lat, to wdowa Wolrabowa cały swój dorobek liturgiczny zrealizowała w ciągu trzech lat 1593/4—1597. Złożyły się nań: zachowana do naszych czasów we fragmencie, nie znana Estreicherom, *Rubrycella gnieźnieńska na rok 1594*²³¹, ewangeliarz²³² oraz instrukcja dla kapłanów słuchających spowiedzi²³³. Te trzy wydawnictwa, wśród 26 jakie od 1600 roku opuściły prasy tego warsztatu, stanowią 11,5% produkcji. W okresie zarządu drukarnią przez Marcina Wolraba (1603—1610) nie ukazały się żadne publikacje liturgiczne. Dorobek wydawniczy Jana Wolraba młodszego stanowiły już tylko cztery tytuły wydane na przestrzeni 18 lat, licząc od ukazania się pierwszego druku liturgicznego w jego oficynie, którą objął po powrocie z Kalisza w 1610 roku²³⁴. Były wśród nich dwa komentarze; dotyczący kultu świętych w Kościele Katolickim, gdzie obok elementu liturgicznego uwzględniony został również aspekt doktrynalny²³⁵. Drugi opracowany przez Stanisława Banickiego dotyczył procesji w Niedzielę Palmową²³⁶. Z wydawnictw tekstowych na szczególną uwagę zasługuje wydanie tutaj po raz pierwszy zatwierdzonego przez papieża Urbana VIII²³⁷ dziękczynnego oficjum za odniesione w 1621 r. zwycięstwo nad Turkami pod Chocimem²³⁸. Ostatnim z interesujących nas wydawnictw był zbiór oficjów brewiarzowych wprowadzonych do brewiarza przez papieża Urbana VIII, drukowany w 1630 roku²³⁹.

Książka liturgiczna rozpatrywana na tle całości drukarskiego dorobku ofi-

²²⁹ *Manuale septem Ecclesiae Catholicae sacramentorum*, 1591. E. XXV, 191.

²³⁰ J. Łukaszewicz, opus cit., s. 38.

²³¹ *Rubricella Gnesnensis ad annum 1594*. E.—. W. s. 225.

²³² *Evangelia et epistolae, quae dominicis [...] recitantur*, 1596. E. XVI, 113.

²³³ *Brevis instructio audiendarum confessionum*, 1597. E. XXV, 190.

²³⁴ M. Wojciechowska, opus cit., s. 61.

²³⁵ F. Kołęcki: *Dulia, to jest nauka o czci i wzywaniu świętych [...] 1612*. E. XII, 355.

²³⁶ *Processia, która się zwykła w Niedzielę Kwietną [...] odprawować*, 1622. E. XII, 355.

²³⁷ M. Buliński: *Historja Kościoła Polskiego*, t. 3, Kraków 1874, s. 503.

²³⁸ *Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis [...] 1628*. E. XXIII, 280.

²³⁹ *Officia a Sanctiss[im]o D.N. Urbano VIII [...] addita*. E. XXIII, 270.

cyny Wolrabowskiej we wszystkich warsztatach wynosi 3,15% produkcji, co należy ocenić jako duży dorobek.

W połowie działalności Jana Wolraba młodszego, a więc w 1620 roku otworzył swoją oficynę Jan Rossowski²⁴⁰. W ciągu trzyletniego pobytu w Poznaniu zdołał wydać 43 dzieła²⁴¹, wśród których znalazła się *Rubrycelą poznańska na rok 1623*²⁴² jako jedyny druk liturgiczny tej oficyny.

Trzecią drukarnią poznańską uwzględniającą w swym repertuarze wydawniczym książkę liturgiczną był warsztat Alberta Regulusa, prawnego sukcesora drukarni Wolrabów. Rozpoczynając swoją działalność w 1636 roku²⁴³ przez następnych dwanaście lat wydrukował cztery liturgica. Pierwszym z nich był opracowany z polecenia biskupa wrocławskiego Macieja Lubieńskiego rytuał²⁴⁴. Jego skróconą wersję opartą na wydaniu *Rytuału piotrkowskiego*, przeznaczoną dla diecezji kujawsko-pomorskiej, przygotował do druku kanonik wrocławski Mateusz Jan Judycki. Druk zaś tego dzieła mógł nastąpić między 1639 a 1643 rokiem. Z tego ostatniego bowiem znamy drugie już wydanie rytuału z wyraźnie podanym nazwiskiem drukarza w adresie wydawniczym²⁴⁵. Ze szczególnym naciskiem podkreślić należy wydanie mszału żałobnego²⁴⁶, jaki ukazał się opuszczając prasy tego warsztatu w 1648 roku. W tym czasie drukowanie mszału świadczyło jeszcze o dobrym poziomie technicznym warsztatu i edytorskich umiejętności drukarza. Jedynym z drobnych wydawnictw liturgicznych była rubrycelą dla diecezji poznańskiej²⁴⁷ przeznaczona na rok 1641. Celowo zamierzone przeze mnie zestawienie obok siebie tych dwóch typów wydawnictw potwierdza poprzednie twierdzenie. Rubrycelą drukowana w roku 1640 pochodzi z początkowego okresu działalności wydawniczej, mszał zaś z jej końca znaczonego większym doświadczeniem edytorskim i bogactwem typograficznego wyposażenia warsztatu. Ostatnim drukiem, na który obecnie chcemy zwrócić uwagę, jest znany jedynie z tytułu podręcznik liturgiczny opracowany przez Meyera *Xenium liturgicum*²⁴⁸, wydany w 1644 roku.

	Mszał	Ewang.	Oficja		Rytu- ały	Ko- ment.	Rub- ryc.	Inne	R.
			Zb.	Poj.					
Wolrab Jan I	—	1	—	—	1	—	—	—	2
Wdowa	—	1	—	—	—	—	1	1	3
Wolrab Jan II	—	—	1	1	—	2	—	—	4
Rossowski Jan	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Regulus Albert	1	—	—	—	2	—	1	1	5
	1	2	1	1	3	2	3	2	15

²⁴⁰ J. Sójka: *Jan Rossowski i jego drukarnia*, „Roczn. bibl.”, r. 1963, z. 3/4, s. 274.

²⁴¹ J. Sójka, opus cit., s. 289.

²⁴² *Rubricella seu Ordo recitandi officii divini [...] ad annum 1623*. E. XXVI, 450—451.

²⁴³ M. Wojciechowska, opus cit., s. 63.

²⁴⁴ *Rituale sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum [...] pro dioecesi Pome-
ranensi*. E. XVIII, 660; XXVI, 311.

²⁴⁵ Toż, wyd. 2, tamże.

²⁴⁶ *Missa pro defunctis tantum deservientes...* E. XXII, 424.

²⁴⁷ *Rubricella dioecesis Posnamensis ad annum 1641...* E. XXVI, 451.

²⁴⁸ E. VIII, 247.

Całkowity dorobek wydawniczy na niwie liturgicznej, dzieło 5-ciu drukarzy poznańskich tłoczących w trzech oficynach na przestrzeni lat 1587—1648, wynosi 15 tytułów. Wśród druków o większym znaczeniu użytkowym znajdują się 3 rytuały, 2 ewangeliarze, 1 mszał żałobny oraz zbiór oficjów brewiarzowych i jeden samoistny wydawniczo formularz brewiarzowy. Natomiast z drobniejszych najliczniejsze są rubrycele — 3 tytuły, 2 komentarze oraz tekst instrukcji dla udzielających sakramentu pokuty.

W momencie pojawienia się pierwszego katolickiego druku liturgicznego, produktu oficyn działających w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, stałe drukarstwo wileńskie miało już za sobą przeszło 42 letnią historię. Na jej przedpolach sięgających roku 1525 pojawiła się krótko działająca drukarnia Franciszka Skoryny. Po pięćdziesięcioletniej niemal przerwie rozpoczynająca 14 maja 1574 roku dłuższą działalność oficyna spółki drukarskiej Piotra Mścisławca z Mamoniczami²⁴⁹ i powstała w dwa lata później drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła²⁵⁰ miały już swój trwały i ustalony wkład w dorobek kulturalny swoich środowisk. Pierwsza związana z kręgiem słowiańsko-cerkiewnym, druga łaćniśko-polskim. Drukarnia zaś Akademii Wileńskiej, rozbudowana w oparciu o przekazaną jezuitom między 1584 a 1592 rokiem przez Radziwiłła oficynę, miała niemały już dorobek wydawniczy i ustalony jego profil. Jego rozszerzenie nastąpiło dopiero w chwili wydania pierwszego rytuału w 1616 roku²⁵¹. W tytule dzieła użyta jest jeszcze nazwa agenda, utrzymana do wydania w 1631 roku nowo opracowanego *Rytuału piotrkowskiego*. Nowym jej elementem, dowodem wyczuwania potrzeb środowiska, było wprowadzenie do pytań i odpowiedzi przy administrowaniu sakramentów chrztu i małżeństwa języka litewskiego²⁵². Dotychczasowe rytuały dopuszczały w tych wypadkach język polski i niemiecki. To pierwsze wydanie *Agenda parva*, podobnie jak i następne, oprócz wartości użytkowej stanowi cenny dokument źródłowy języka litewskiego. W liturgicznym repertuarze wydawniczym oficyny rytuały stanowiły najliczniej reprezentowany typ książki. *Agenda parva* była wznawiana jeszcze w 1630 roku²⁵³. Po ogłoszeniu *Rytuału piotrkowskiego*, jako obowiązującej księgi obrzędowej w Polsce, Akademicka Drukarnia Wileńska wydała go po raz pierwszy w 1633 roku²⁵⁴, wznawiając pięciokrotnie na przestrzeni lat 1647—1656. Z innych zaś wydawnictw liturgicznych zostały wydrukowane: w roku 1621 *Oficja w czasie oktawy Niepokalanego Poczęcia Matki Bożej*²⁵⁵, przeznaczone dla użytku kleru diecezji wileńskiej. Oficjum o św. Kazimierzu, patronie Litwy²⁵⁶ ukazało się w 1638 roku. Zebrany materiał bibliograficzny produktów Drukarni Akademickiej wyczerpuje komentarz liturgiczny święt wielkanocnych opracowany przez Jakuba Stancykiewicza²⁵⁷, wydany w 1646 roku. Oceniając przedłożony wyżej dorobek drukarski oficyny należy go nazwać skromnym. Późne wejście książki liturgicznej do repertuaru wydawniczego Drukarni Akademickiej, nierozwinięcie bogatszego jej wachlarza ty-

²⁴⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław 1959, s. 177—178.

²⁵⁰ Tamże, s. 205.

²⁵¹ *Agenda parva in commodiorem usum [...] conscripta*. E. XII, 73.

²⁵² Adnotacja przy opisie *Agenda parva*, 1616. E. XII, 73.

²⁵³ E. XII, 73.

²⁵⁴ *Rituale sacramentorum ac altarum Ecclesiae caeremoniarum...* E. XXVI, 310—311.

²⁵⁵ *Officia pro Octava Conceptionis B.M. Virginis [...]* 1621. E. XXIII, 272.

²⁵⁶ *Officium S. Casimiri confessoris...* E. XIX, 211; XXIII, 279.

²⁵⁷ *Eregegis Festivitatit Paschalis...* E. XXIX, 161.

pologicznego stało w silnym związku z rolą, jaką odegrała tutaj książka polemiczno-religijna.

Wśród 11 wileńskich książek liturgicznych wydano 8 rytuałów, 2 teksty oficjów i jeden komentarz. Cały zaś dorobek wydawniczy w tej dziedzinie należy do jedynej w tym czasie z uwzględniających w produkcji książkę liturgiczną oficyn wileńskich, Drukarni Akademickiej.

Osiedli już od 1565 roku w BRANIEWIE jezuici, w połowie lat osiemnastych XVI stulecia zaczęli usilne starania zmierzające do założenia drukarni. Ich zabiegi w tym względzie zostały uwieńczone pomyślnym rezultatem dopiero w 1589 roku. Na ziemiach polskich powstał nowy ośrodek produkcji książki, wzrosła liczba drukarni, braniewskie zaś kolegium jezuitów a zwłaszcza Alumnat Papięski dla misjonarzy założony tutaj w 1578 roku otrzymały konieczne i skuteczne narzędzie pracy. Drukarnia, choć w dziedzinie produkcji całkowicie podporządkowana kierownictwu biskupa warmińskiego, również korzystającego z jej usług, do roku 1697 pozostawała prywatną własnością drukarzy²⁵⁸.

Pierwszym drukarzem braniewskim był pochodzący z Hamburga, a do roku 1589 pracujący w Lubece Jan Saxo. Wśród 16 druków, jakie opuściły prasy jego warsztatu w ciągu czterech lat działalności, nie znajdujemy ani jednej pozycji z zakresu liturgii. Po przejęciu drukarni przez spadkobierców, w roku 1593 wydrukowana została jedna księga liturgiczna, *Diurnale Warmiense*²⁵⁹, ale była to również cała produkcja w tej dziedzinie. Brak wszelkich śladów wydawniczych z lat 1594—1597 nie pozwala na ustalenie, czy drukarnia ta działała jeszcze po 1593 roku²⁶⁰, chociaż znamy też kategoryczne stwierdzenie, że w tym czasie oficyna była nieczynna²⁶¹.

Najślawniejszym drukarzem w Braniewie okazał się prowadzący tutaj warsztat od 1598 roku Jerzy Schönfels, w oparciu o zezwolenie udzielone przez biskupa warmińskiego. Protekcje ze strony władz duchownych, czego szczególnym wyrazem było uzyskanie dla drukarza przywileju królewskiego z dnia 8 sierpnia 1600 roku zakazującego innym przedruków tych dzieł, które ukazały się w pierwszym wydaniu w oficynie braniewskiej i jego potwierdzenie z dnia 10 października 1612 roku, rozszerzające przywilej na książki wydane bez względu na język, sprawiły, że Jerzy Schönfels zwlekał z przyjęciem prawa miejskiego, co stawiało go dość często w kolizji z władzami miasta. Spory między drukarzem a miastem zakończyły się w 1618 roku. W dwa lata później rada miejska zwolniła drukarza z obowiązku świadczeń i usług miejskich w zamian za dostarczenie jej kalendarzy na nowy rok. Jerzy Schönfels prowadził drukarnię do 1626 roku, w którym po wygaśnięciu rozejmu między Szwecją a Polską wojska Gustawa Adolfa wkroczyły na Pomorze w dniu 16 lipca zajmując Braniewo. Po śmierci Schönfelsa, która nastąpiła między 1626 a 1631 rokiem, drukarnia przeszła w ręce dotychczasowego jego współpracownika Kaspra Weingärtnera, sprzedana mu przez wdowę i dziedziców w 1634 za cenę 500 florenów²⁶².

Interesujące nas druki liturgiczne, jakie opuściły prasy warsztatu Schönfelsowskiego, były drukowane na zlecenie biskupa warmińskiego i użytek jego

²⁵⁸ W. Korotajowa: *Oficyna braniewska 1589—1773*, Olsztyn 1964, s. 7—10.

²⁵⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 4: *Pomorze*, Wrocław 1962, s. 394—395.

²⁶⁰ *Drukarze dawnej Polski...*, z. 4, s. 48.

²⁶¹ Tamże, s. 400.

²⁶² *Drukarze dawnej Polski...*, z. 4, s. 390—402.

diecezji²⁶³. Takimi były rubrycele²⁶⁴ drukowane od 1608 do 1622 roku i *Rytuał warmiński*²⁶⁵. Na przestrzeni lat 1608—1626 druk rubrycel dla diecezji warmińskiej przez Schönfelsa nie ulega wątpliwości. Natomiast nastęcza ją okres okupacji szwedzkiej na Pomorzu w latach 1626—1635. W chwili wkroczenia wojsk szwedzkich jezuita, główni patronowie drukarni, zamknęli kolegium opuszczając równocześnie Braniewo²⁶⁶. Drukarnia stanęła wobec problemu przydatności. Ogólnikowa data śmierci Schönfelsa 1626—1631²⁶⁷ nie wyjaśniła niczego, podobnie jak fakt sprzedaży drukarni Weingärtnerowi. W oparciu jednak o datę tranzakcji ustaloną na rok 1634 można zasadnie przyjąć, że pozostająca przynajmniej przez trzy lata w posiadaniu wdowy drukarnia, nie zaprzestała swojej działalności, wywiązując się wobec drugiego zleciennodawcy biskupa i diecezji dostarczeniem w każdym roku rubrycel, których całkowita produkcja w latach 1608—1631 wynosi 27 nakładów. Wspomniane w opracowaniu biogramu Jerzego Schönfelsa²⁶⁸ wydania agend drukowanych w 1616, 1617 i 1622 roku zostały potraktowane przez autorów ogólnikowo, stwarzając sugestię trzech wydań. Znanie Estreicherowi, a cytowane przeze mnie wydanie *Rytuału warmińskiego* z lat 1616 i 1617, jest całością wydawniczą, której poszczególne części ukazały się w odstępach roku. Część pierwsza z liturgią sakramentów była drukowana w 1616 roku, w następnym zaś część druga obejmująca błogosławieństwa i poświęcenia. Wydanie z 1622 roku, nie odnotowane przez Estreichera, nie zostało przeze mnie zidentyfikowane. Z całą pewnością jest to wznowienie, choć niemożliwym pozostanie dać odpowiedź na pytanie o jego charakterze: wydania pełnego, czy częściowego. Dwa wydania rytuału i 19 nakładów rubryceli diecezjalnej w ogólnej liczbie druków oficyny Schönfelsa za lata 1598—1626, ustalonej na 90 tytułów²⁶⁹, daje wysoki, bo 20,3% stosunek druków liturgicznych do pozostałych jej wydawnictw. Włączając także osiem nakładów rubrycel za lata 1627—1634 wdowy i dziedziców, otrzymamy pełną liczbę produkcji druków liturgicznych oficyny Schönfelsowskiej zamykającą się w 29 tytułach.

	Rytuały	Rubrycele	Razem
Schönfels Jerzy	2	19	21
Wdowa i Dziedzice	—	8	8
	2	27	29

Trudniący się introligatorstwem i za życia Schönfelsa współpracujący z jego oficyną Weingärtner, kupując drukarnię od wdowy i dziedziców Schönfelsa, uruchomił ją dopiero w 1636 roku. Bezpośrednim tego powodem był brak fachowego przygotowania do prowadzenia warsztatu. Wystąpił więc w dniu 13 czerwca 1636 roku z wnioskiem do rady miejskiej o możliwość zatrudnienia u siebie drukarza. Prośbę załatwiono pozytywnie. Najprawdopo-

²⁶³ K. Korotajowa, opus cit., s. 26.

²⁶⁴ *Ordo divini officii recitandi in Varmiensis dioecesi*. E. XXIII, 415.

²⁶⁵ *Agenda [...] Ecclesiae Varmiensis...* E. XII, 73.

²⁶⁶ *Drukarze dawnej Polski*, jw. s. 402.

²⁶⁷ T. Oracki: *Słownik biograficzny Warmii, Mazur, Powiśla*, Warszawa 1963, s. 356.

²⁶⁸ *Drukarze dawnej Polski*, jw. s. 402.

²⁶⁹ *Drukarze dawnej Polski*, jw. s. 402.

dobniej zatrudniony został Piotr Freimuth, późniejszy kierownik drukarni Produkcja wydawnicza została zaczęta jeszcze w tym samym roku, a drukarnia z krótkim przerwami, wynikłymi z konfliktów pomiędzy właścicielem a biskupem warmińskim, działała do 1658 roku. W repertuarze wydawniczym drukarni nadal właściwie sobie miejsce zajmowało tłoczenie rubrycel, których wydano za lata 1637—1651 piętnaście nakładów²⁷⁰. Z wydawnictw zaś tekstowych znalazł się zbiór oficjów patronalnych katedry i diecezji warmińskiej²⁷¹ drukowanej w 1650 roku. Szesnastoma drukami Weingärtnera zamyka się produkcja książki liturgicznej w Braniewie, której całość wyraża się liczbą 46 tytułów, co z ogółu wydawnictw pochodzących z lat 1589—1658 ustalonych na 185 (18 J. Saxo i dziedzice, 98 Schönfels i wdowa, 59 Weingärtner) stanowi 24,86% całości produkcji trzech oficyn działających w interesującym nas okresie. Rozpatrując wyprodukowane tutaj książki pod względem typologicznym stwierdziliśmy, że zostały wyprodukowane: 42 rubrycele, 2 rytuały, po jednym diurnał brewiarzowy i zbiór oficjów.

Braniewo było ostatnim z omawianych dotąd większych ośrodków typograficznych krajowej produkcji książki liturgicznej. W oparciu o stosowane dotąd kryterium chronologiczne scharakteryzowane zostaną ośrodki, których udział w krajowej produkcji wydawnictw liturgicznych ledwie że się zaznaczył. W tej części zostaną wskazane następujące ośrodki: wrocławski, gdański, lwowski, warszawski i lubelski.

W prywatnej drukarni kierowanej przez wrocławskiego kanonika Kaspra Eliana, założonej w 1475 i działającej do 1482 roku²⁷², zostało wytłoczone jedyne interesujące nas dzieło, znane dziś z inkunabulistycznych badań prof. Bronisława Kocowskiego *Tractatus sacerdotalis de sacramentis deque divinis officiis et eorum administrationibus*²⁷³. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że podręcznik ten drukowany był także w Strassburgu w 1487 roku przez tamtejszego typografa Jerzego Husnera²⁷⁴, jako najstarsze ze znanych wydań, to w oparciu o chronologię działalności oficyny elianowskiej wydanie wrocławskie jest nie tylko starsze, ale w ogóle pierwszą liturgiczną książką wydrukowaną w Polsce; może nawet pierwszą polską książką w tej dziedzinie, gdyż był wydrukowany przed 1481 rokiem²⁷⁵ związanym z drukiem mszału poznańskiego²⁷⁶.

W polskim znowu od 1454 roku Gdańsku w latach 1498—1499 działał wędrowny drukarz Konrad Baumgarten. Wśród czterech druków, jakie znane są dziś jedynie we fragmentach, znajduje się ukończony 10 maja 1499 rytuał opracowany przez Marcina z Radomia, kanonika wileńskiego²⁷⁷. Zachowane w polskich zbiorach bibliotecznych egzemplarze pozwoliły wyodrębnić wydanie podstawowe A i jego wariant B, różniące się między sobą drobnymi zmianami w tytułach. Pełniejszy tytuł wydania podstawowego, podając

²⁷⁰ *Ordo officii divini recitandi in Varmieniensi dioecesi [ad annum] 1637—1651*. E. XXIII, 415.

²⁷¹ *Officia aliquot propria S[anctorum] pro usu Ecclesiae cathedralis et dioecesis Varmiensis*, 1650. E. XXIII, 275.

²⁷² H. Barycz: *Elyan Kasper*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 6, Kraków 1948, s. 238.

²⁷³ B. Kocowski: *Katalog inkunabulów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 1, Wrocław 1959, nr 2019. Tenże: *Śląskie studia inkunabulistyczne*, Wrocław 1953, s. 10.

²⁷⁴ E. XIII, 171.

²⁷⁵ Badania, o których wspomniałem, ustaliły proveniencję warsztatową druku. Jednak datę ustalono fakultatywnie między 1478 a 1481 r. B. Kocowski: *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1948, s. 9.

²⁷⁶ E. XX, 433.

²⁷⁷ *Agenda sive exequiale divinatorum sacramentorum...* E. XII, 70.

nazwisko autora, zamieszcza też wzmiankę o jego godności i przynależeniu do duchowieństwa diecezji wileńskiej, co zostało pominięte w wariantcie B²⁷⁸.

L w ó w po dłuższym i żywym zainteresowaniu książką drukowaną, dzięki dobrze zorganizowanemu tutaj w XV i XVI wieku pośrednictwu handlowemu, stał się ośrodkiem wydawniczym. Nastąpiło to dopiero niemal w czwartym ćwierćwieczu XVI stulecia, gdy Iwan Fedorow Moskwin w 1573 roku założył swoją drukarnię. Była ona jednak związana z kręgiem kultury wschodniosłowiańskiej i cerkwią prawosławną jako ugrupowaniem religijnym. Po jego śmierci w 1583 roku powstała Drukarnia Stauropigialna pozostająca pod zwierzchnictwem duchownej władzy prawosławnej. Z tą właśnie drukarnią, działającą także w XVII wieku, przynajmniej pośrednio związany jest jeden z katolickich druków liturgicznych.

Równocześnie prawie z drukarnią Moskwin, bo w 1578 roku, był tutaj czynny wędrowny warsztat Mikołaja Scharffenbergera, a kilka innych jeszcze, działających na przestrzeni lat 1581—1625, stworzyło podstawy pod trwałe drukarstwo łacińsko-polskie.

Pierwszym drukarzem oddającym swoje usługi temu kręgowi kulturalnemu był prowadzący swój warsztat w latach 1626—1636 Jan Szeliga²⁷⁹. W rok później, po śmierci Szeligi, drukarnię zakupił dotychczasowy pracownik Oficyny Stauropigialnej Michał Śloska, rozpoczynając niezależną działalność wydawniczą. Odłączając się od Stauropigii, w dniu 5 sierpnia 1638 roku uzyskał przywilej drukarski od Stanisława Grochowskiego, katolickiego arcybiskupa lwowskiego i tytuł drukarza arcybiskupiego. Potwierdzenie kościelne przywilejów otrzymał w roku 1645 od nowego arcybiskupa Mikołaja Krasowskiego²⁸⁰. W rok później wydał jedyny katolicki druk liturgiczny: mszał żałobny przeznaczony dla zakonu dominikanów²⁸¹.

Ścisłe łacińsko-polskie stałe drukarstwo we Lwowie datuje się od chwili otwarcia oficyny jezuickiej. Zabiegi o nią sięgają dziesiątych lat XVII stulecia. Już w 1615 roku, z darowizny Zofii i Elżbiety Sieniawskich, jezuici posiadali pokaźną sumę 11.000 zł polskich. Wkrótce też otrzymali przewieziony z Krakowa, należący dawniej do oficyny Macieja Wirzbięty, materiał typograficzny. Jednak otwarcie drukarni w tym czasie napotykało na poważne trudności, tak że nastąpiło ono dopiero w 1642 roku²⁸². Ale też wydaniem w tym jeszcze roku *Oficjum o Niepokalanym Poczęciu*²⁸³ wyczerpany został wydawniczy repertuar książki liturgicznej, w tym krótkim czasie dzielącym nas od drugiej połowy XVII stulecia.

Podobnie jak we Lwowie, pierwsze ślady produkcji książek w Warszawie spotykamy w 1578 roku związane z wędrowną oficyną królewską Mikołaja Scharffenbergera, a kierowaną przez Walentego Łapczyńskiego²⁸⁴. Stałe drukarstwo w nowej stolicy państwa rozpoczęło swoją historię dopiero w 1624 roku, z chwilą przyjazdu poznańskiego dotąd drukarza Jana Rossowskiego. Wśród produktów jego oficyny warszawskiej daremnie szukalibyśmy książek liturgicznych. Związana bowiem z dworem królewskim

²⁷⁸ *Drukarze dawnej Polski...*, z. 4, s. 36, 118.

²⁷⁹ *Drukarze dawnej Polski...*, z. 6: *Małopolska — Ziemie ruskie*, Wrocław 1960, s. 137, 139.

²⁸⁰ Tamże, s. 240—243.

²⁸¹ *Missale pro defunctis iuxta ritum [...] Ord. Praedicatorum*. E. XXII, 424.

²⁸² S. Jasińska: *Co się stało z drukarnią Wirzbięty*, „Rocz. Bibl. Nar.”, t. 4: 1968, s. 181.

²⁸³ *Officium Purissimae atque Immaculae Conceptionis...* E. XXVI, 327.

²⁸⁴ B. Golka, M. Kafel, Z. Kłos: *Z dziejów drukarstwa polskiego*, Warszawa 1957, s. 145.

łoczyła przede wszystkim druki urzędowe, co było konsekwencją przyjęcia przez Rossowskiego roli typografa królewskiego²⁸⁵. Wydawnictwa liturgiczne znajdziemy jednak w profiu wydawniczym drugiej drukarni królewskiej Piotra Elerta, związanego z dworem króla Władysława IV. Działalność typograficzną Elert rozpoczął w roku 1643, w oparciu o erekcyjny przywilej drukarni z dnia 12 stycznia²⁸⁶. W ciągu dziewięcioletniego zarządzania drukarnią wydał 2 druki liturgiczne: *Martyrologium zakonu braci mniejszych*²⁸⁷ w pierwszym roku działalności, a przy jej końcu, bo w 1651 roku, *Ceremoniał karmelitanek bosych*²⁸⁸.

Ostatnim z krajowych druków liturgicznych, wskazaniem którego zamykam rozważania nad ośrodkami produkcji książki, będzie zbiór błogosławieństw i poświęceń zawartych w mszale i pontyfikale, a przeznaczony do użytku franciszkanów, łoczony zaś przez anonimowego drukarza lubelskiego w 1639 roku²⁸⁹.

W ośmiu pozakrakowskich ośrodkach typograficznych, zainteresowanych produkcją książki liturgicznej, do połowy XVII wieku działało: 16 drukarzy w 11 oficynach, których całkowity dorobek wydawniczy wynosi 79 tytułów. Jednak do przedkładanych wyliczeń statystycznych dołączyć należy wyjaśnienie. Tak w ośrodku poznańskim, jak i braniewskim spotykamy się z przypadkiem działalności oficyn i drukarzy na przełomie wieku.

	OFICYNY			R.	DRUKARZE			R.	PRODUKCJA			R.
	XV	XVI	XVII		XV	XVI	XVII		XV	XVI	XVII	
Poznań	—	1	2	3	—	2	3	5	—	5	10	15
Wilno	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	11	11
Braniewo	—	1	—	1	—	2	2	4	—	1	45	46
Wrocław	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
Gdańsk	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
Lwów	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2	2
Warszawa	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	2	2
Lublin	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	1
	2	2	7	11	2	4	10	16	2	6	71	79

W obydwu wypadkach wyliczeniem statystycznym obejmowałem działalność okresu chronologicznie wcześniejszego. W Poznaniu oficyną przełomu XVI i XVII wieku była drukarnia Wolrabowska i działalność wdowy Jana Wolraba starszego; w Braniewie zaś jedna oficyna, z przełomową działalnością Jerzego Schönfelsa.

Łącząc w jedną całość statystyczne wyliczenie wszystkich ośrodków typograficznych w Polsce do połowy XVII wieku w odniesieniu do książki liturgicznej stwierdzamy, że jej produkcją było zainteresowanych: 46 drukarzy

²⁸⁵ J. Sójka, opus cit., s. 282.

²⁸⁶ K. Budczyk: *Elert Piotr*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 6, Kraków 1948, s. 228.

²⁸⁷ *Martyrologium Ordinis Fratrum Minorum*, 1643. E. XIV, D.V.

²⁸⁸ *Ordinarium abo ceremoniale Karmelitanek Bosych*. E. XXIII, 401.

²⁸⁹ *Benedictiones ex Missali Pontificali Romano pro FF[ratribus] S[ancti] Francisci Minorum Conventualium*, 1639 4°. E. XII, 462.

PRODUKCJA MNIEJSZYCH OŚRODKÓW TYPOGR. W KRAJU

	Mszał żałob.	Brewiarzowe				Obrzęd- dowe		Pomocnicze			Inne			R
		Diurna	Patron.	Zb. of.	Of. poj.	Rytuał	Cerem.	Rubr.	Podr.	Koment.	Ewang.	Martyr.	Specj.	
Wrocław		—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Gdańsk	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Poznań	1	—	—	1	1	3	—	3	1	2	2	—	1	15
Braniewo	—	1	1	—	—	2	—	42	—	—	—	—	—	46
Wilno	—	—	1	—	1	8	—	—	—	1	—	—	—	11
Lublin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Lwów	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Warszawa	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	2
	2	1	2	1	3	14	1	45	2	3	2	1	2	79

działających w 29 oficynach, a liczba dzieł wyraziła się wydaniem 272 nakładów, z których 79 pochodzi z ośrodków pozakrakowskich i to stanowi 29,5% produkcji.

Okres	Ośrodki	Producenci		Produkt
		Oficyny	Drukarze	
XV	Kraków	—	—	—
	Inne	2	2	2
XVI	Kraków	11	16	134
	Inne	2	4	6
I p. XVII	Kraków	7	14	59
	Inne	7	10	71
		29	46	272

Z chronologicznego zestawienia produkcji druków liturgicznych oraz ich stanu liczbowego w wieku XV widzimy całkowity ich brak w krakowskim ośrodku wydawniczym, a ledwie zaznaczony w innych ośrodkach krajowych. Tę właśnie lukę uzupełniały w tym czasie oficyny ośrodków zagranicznych. Wskazanie ich i określenie wielkości produkcji będzie przedmiotem rozważań następnego rozdziału.